

Oksana Varian

Obwodowe Centrum Ochrony Dziedzictwa Kulturowego w Zaporozżu

Misja — zachowanie tożsamości i pamięci: straty muzeów w obwodzie zaporoskim w Ukrainie, spowodowane rosyjską agresją wojskową (lata 2022–2023)

W lutym 2024 roku minęła dziesiąta rocznica rozpoczęcia wojny rosyjsko-ukraińskiej i druga rocznica pełnoskalowej zbrojnej agresji Rosji przeciwko Ukrainie. Przez cały ten czas jednym z głównych był i jest „front kultury”, na którym rosyjski agresor działa, nie gardząc żadnymi metodami niszczenia Ukraińców. Nielegalnie ustanowiona władza na okupowanych terytoriach stosuje całkowitą „transformację przestrzeni humanitarnej”. Niszczy ukraińską edukację i kulturę, „przetwarza” historię, manipuluje pamięcią narodową, wypełnia przestrzeń publiczną hasłami i symbolami, które kształtują sowiecką oraz rosyjską tożsamość, zacierając ukraińską.

Przed rokiem 2014 rosyjska polityka informacyjna była ukierunkowana na rozpowszechnianie na świecie, a przede wszystkim w krajach postsowieckich, mitu o istnieniu „bratnich narodów”, „wspólnej historii”, „wielkiego narodu rosyjskiego”, „rosyjskojęzycznej ludności”. W połączeniu z bezpodstawnymi roszczeniami potomków Księstwa Moskiewskiego do dziedzictwa Rusi Kijowskiej — jej historii, kultury i religii — stanowiły one dla Ukrainy zagrożenie hybrydowe. Od czasu rosyjskiej okupacji Krymu i części Donbasu w 2014 roku działania te przekształciły się w bezpośrednie narzędzia do niszczenia ukraińskiej państwowości i tożsamości narodowej. Rosja zawłaszczyła na okupowanych terenach dziedzictwo

kulturowe oraz artefakty kultury ukraińskiej, prowadziła nielegalne badania archeologiczne, pozbawiała korzeni ukraińską kulturę i historię, narzucając opowieści dotyczące nie tylko „wspólnej przeszłości”, lecz także mit „odwiecznej rosyjskości tych ziem”.

W roku 2022 sieć muzeów obwodu zaporoskiego obejmowała placówki o znaczeniu regionalnym: Muzeum Krajoznawcze Zaporozża (Краєзнавчий Музей у Запоріжжі) i Muzeum Sztuki Pięknej Zaporozża (Художній музей у Запоріжжі), muzea wchodzące w skład rezerwatów przyrodniczo-historycznych: Rezerwat Narodowy „Chortyca” (національний заповідник «Хортиця»), Narodowy Rezerwat Historyczno-Archeologiczny „Kamjana Mohyla” (Національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила») czy Muzeum-Rezerwat Historyczno-Architektoniczne w Wasylówce „Sadyba Popowa” (Василівський історико-архітектурний заповідник «Садіба Попова»), muzea rejonowe (gminne), miejskie i wiejskie, muzea szkolne oraz muzea działające przy instytucjach, placówkach i organizacjach o różnych formach własności. Kolekcje muzealne obwodu zaporoskiego zawierały i nadal zawierają unikatowe przedmioty z zakresu archeologii, historii, numizmatyki, etnografii, sztuki, paleontologii, geologii oraz przyrody.

Okupacja obwodu zaporoskiego rozpoczęła się już pierwszego dnia militarnej agresji Rosji na Ukrainę — 24 lutego 2022 roku. Postępy wojsk rosyjskich na południowym odcinku frontu były szybkie. Tego dnia rozpoczęły się walki w kilku miejscowościach obwodu zaporoskiego, a w ciągu paru kolejnych wojska rosyjskie zajęły już 71,83% jego terytorium. Pod okupacją znalazły się rejony: berdiański, melitopolski (z wyjątkiem kilku miejscowości), wasylowski oraz połohowski. W konsekwencji szybkiej utraty przez władze ukraińskie kontroli nad zajęтым terytorium zabrakło czasu na ewakuację miejscowej ludności oraz obiektów infrastruktury cywilnej. Co prawda instytucje kultury 23 lutego 2022 roku otrzymały zapytanie dotyczące sprzętu niezbędnego do zabezpieczania i ewakuowania dzieł, ale następnego dnia o 4 rano rozpoczęła się wojna. Muzea i inne instytucje kultury znajdujące się na większości terytorium obwodu zaporoskiego oraz pracujące w nich osoby trafiły pod okupację rosyjską, stając w obliczu ratowania życia i ochrony zgromadzonych dzieł. Przeprowadzono co prawda ewakuację większości kolekcji muzealnych, które należą do Muzealnych Zasobów Ukrainy (Музейний фонд України)¹, a także działania służące

¹ Warto wyjaśnić, że „Muzealne Zasoby Ukrainy to zbiór pomników przyrody, kultury materialnej i duchowej, które mają znaczenie artystyczne, historyczne, etnograficzne i naukowe,

ich ochronie (katalogi cyfrowe itp.), lecz tylko w części obwodu zaporoskiego kontrolowanej przez władze ukraińskie.

Według stanu na luty 2024 roku można wydzielić kilka typów strat zbiorów muzealnych Ukrainy poniesionych w obwodzie zaporoskim w wyniku wojny rosyjsko-ukraińskiej:

1. utrata kolekcji lub przedmiotów ze zbiorów muzealnych w wyniku rabunku dokonanego przez rosyjskie wojska okupacyjne i okupacyjną administrację rosyjską;
2. częściowa utrata kolekcji lub przedmiotów stanowiących zasoby muzealne w wyniku działań militarnych wojska rosyjskiego;
3. całkowite zniszczenie muzeów w wyniku rosyjskich ostrzałów i bombardowań;
4. wykorzystywanie muzeów i zasobów muzealnych do prowadzenia na okupowanych terenach rosyjskiej propagandy oraz „prania mózgu” ludności cywilnej pozostałej pod okupacją.

Jak wiadomo, na okupowanych terenach Rosjanie kradną wszystko. Z domów jednorodzinnych i mieszkań, które Ukraińcy opuścili, uciekając przed okupacją, zabierają pozostawione ubrania, sprzęt komputerowy, małe i duże AGD, meble, „babczine” dywany. Ze szkół — ławki szkolne i sprzęt multimedialny, a z domów kultury instrumenty muzyczne. Rosjanie wywozili też maszyny rolnicze i urządzenia komunalne. Kradną zwierzęta z zoo i, oczywiście, zbiory z zajętych przez swoje wojska muzeów. Jednak najwięcej kradzieży dokonują, uciekając pod naciskiem wojsk ukraińskich. Właśnie w takich okolicznościach rabowali muzea w Chersoniu przed wyzwoleniem tego miasta w listopadzie 2022 roku².

Tereny obwodu zaporoskiego są pod kontrolą Rosji już ponad dwa lata. Używając mechanizmów propagandowych, Rosjanie przekonują pozostałych tu Ukraińców, że „Rosja przyszła na zawsze”. Władza okupacyjna jest pewna swojej bezkarności, a postawę tę umacniają opóźnienia w dostarczaniu przez państwa-partnerów Ukrainy niezbędnej Ukraińcom broni.

niezależnie od ich wyglądu, miejsca powstania i form własności, które są zachowane na terytorium Ukrainy. Należą do nich także zabytki nieruchome znajdujące się w muzeach Ukrainy zgodnie z ukraińskim prawem” – https://uk.wikipedia.org/wiki/Музейний_фонд_України [data odczytu: 24.06.2024].

² „*Природний крок*”: в РФ пояснили, навіщо вкрали експонати з музеїв у Херсоні та області, https://ria-m.tv/ua/news/304410/prirodniy_krok_v_rf_poyasnili_navischo_vkrali_ekspوناتи_z_muzeiv_u_hersoni_ta_oblasti.htm [data odczytu: 03.03.2024].

Według dostępnych informacji wiadomo, że najcenniejsze eksponaty z muzeów i rezerwatów historyczno-archeologicznych znajdujących się w okupowanej części obwodu zaporoskiego zostały przez Rosjan wywiezione. Można jednak się spodziewać, że dalsza masowa grabież zbiorów nastąpi w trakcie wycofywania się wojsk rosyjskich przed nacierającymi Siłami Zbrojnymi Ukrainy.

W dalszej części artykułu opisane zostaną kradzieże przez okupanta zbiorów muzealnych z terenów obwodu zaporoskiego, co do których informacje są pewne.

Kradzież muzealnych zbiorów na okupowanych przez Rosjan terenach obwodu zaporoskiego

Miejskie Muzeum Krajoznawcze w Melitopolu (Мелітопольський міський краєзнавчий музей) jest wymownym przykładem sytuacji, w jakiej znajdują się ukraińskie muzea na terytoriach okupowanych przez rosyjskie wojska. Przypadek Melitopola jest dodatkowo szczególny, rosyjska administracja okupacyjna ogłosiła bowiem to miasto centrum zajętej części obwodu zaporoskiego i prowadzi w nim agresywną propagandę o charakterze imperialnym.

Miejskie Muzeum Krajoznawcze w Melitopolu rozpoczęło swoją działalność 1 maja 1921 roku. Było efektem aktywności i inicjatywy ukraińskiego pedagoga i badacza Demjana Serdiukowa (Дем'ян Якович Сердюков) [Тимофєєв, Ключко (Тимофеев, Ключко) 2012: 172–173]. W czasie drugiej wojny światowej muzeum utraciło swoje zbiory, a formowanie nowej kolekcji rozpoczęto w 1944 roku [Kozakowa, Тимофеев (Козакова, Тимофеев) 2011: 178–179]. Muzeum znajduje się w historycznej części miasta, w trzykondygnacyjnym budynku wzniesionym na początku XX wieku przez kupca Piotra Czernikowa (Пётр Егорович Черников/ Пётр Егорович Черников). W roku 2022 w muzeum przechowywano prawie 50 tys. obiektów należących do Muzealnego Zasobu Ukrainy (Музейний фонд України). Obejmowały one kolekcje archeologiczne, numizmatyczne, etnograficzne, artystyczne, geologiczne, paleontologiczne, botaniczne, zoologiczne oraz entomologiczne³.

Rosyjskie wojska wkroczyły do Melitopola 25 lutego 2022 roku, a już 10 marca rosyjscy żołnierze i przedstawiciele służb specjalnych porwali

³ Więcej na temat Miejskiego Muzeum Krajoznawczego w Melitopolu zob. <http://melitopol-museum.zp.ua/pro-muzey> [data odczytu: 28.02.2024].

i doprowadzili na przesłuchanie dyrektorkę muzeum Lejlę Ibrahimową (Лейла Ібрагімова). Nieco wcześniej przeprowadzono rewizję w jej domu, a podczas przesłuchania służby specjalne żądały informacji dotyczących jej powiązań z Medżlisem Tatarów Krymskich (Къырымтатар Миллий Меджлиси)⁴ oraz wskazania tematów poruszanych w muzeum. Tego samego dnia Rosjanie wyłamali zamki i wtargnęli do muzeum, przeprowadzając rewizję budynku, kradnąc sprzęt i dokumenty. Gdy 11 marca Ibrahimowa powróciła do placówki, podjęto decyzję o ukryciu najcenniejszych eksponatów. Aby chronić muzeum, zorganizowano rotacyjne dyżury pracowników⁵. Wywiezienie kolekcji poza jego mury było niemożliwe, ze względu na obecność w mieście wojsk rosyjskich. Z tego też powodu zdecydowano o ukryciu najcenniejszych eksponatów bezpośrednio w samym budynku muzeum. Wybrano do tego pomieszczenie w piwnicy — niski tunel o długości 50 metrów, który nie został uwzględniony w planach technicznych budynku. Pracownicy muzeum, przeciskając się przez niski korytarz, znieśli do piwnicy skrzynki z cennymi eksponatami, schowali je wśród budowlanego gruzu, a następnie, aby nie przyciągać niczyjej uwagi, ukryli drabinę⁶. Żołnierze rosyjscy oraz władze kolaboracyjne ponownie wkroczyli do muzeum 26 marca. Tym razem w celu przejęcia nad muzeum całkowitej kontroli. Wymieniono zamki, uniemożliwiając pracownikom dostęp do ich miejsca pracy. Nowego dyrektora administracja okupacyjna mianowała 20 kwietnia 2022 roku. Rozpoczęto poszukiwania ukrytej kolekcji: przeszukiwano budynek muzeum oraz domy pracowników, których też przesłuchiowano. W końcu Rosjanom udało się odnaleźć piwnicę z ukrytymi

⁴ Organ samorządowy Tatarów Krymskich mający na celu reprezentację tego narodu przed władzami Ukrainy oraz na arenie międzynarodowej. W 2016 roku Medżlis został w uznany przez władze rosyjskie za organizację ekstremistyczną i zdelegalizowany na terenie Federacji Rosyjskiej.

⁵ W marcu 2022 roku pracownicy placówek kultury i oświaty w Melitopolu nie mogli pracować w pełnym wymiarze godzin. Przychodzili jednak na dyżur, mając nadzieję, że tak zapewnią zachowanie swoich placówek. Co jednak mogą zrobić nieuzbrojeni cywile, w przeważającej większości kobiety, przeciwko wojsku agresora? W mieście w tym czasie znajdowały się już rosyjskie czołgi i stacjonowali liczni uzbrojeni żołnierze rosyjscy, rosyjskie służby specjalne, nie było zaś żadnych ukraińskich formacji zbrojnych ani służb porządkowych. Niemniej jednak, ryzykując swoim życiem, Ukraińcy przez długi czas stawiali opór okupantom.

⁶ «Повзлы навколiшки i закопували скифське золото» — інтерв'ю з Директоркою мелітопольського музею (《Повзлы навколiшки i закопували скифське золото》, — інтерв'ю з директоркою Мелітопольського музею), <https://mltpl.city/articles/210810/povzli-na-kolinah-i-zakopuvali-skifske-zoloto-intervyu-z-direktorkoyu-melitopolskogo-muzeyu> [data odczytu: 28.02.2024].

przez dyrektorkę muzealnymi skarbami⁷ i je zrabować. Wywieźli „złotą kolekcję”, tj. wykonane ze złota artefakty archeologiczne z pochówku Hunów w wąwozie kizijarskim (Кизиярская балке) w Melitopolu (w tym unikatowy inkrustowany diadem), oraz złote artefakty archeologiczne z czasów scytyjskich z królewskiego kurhanu w Melitopolu, odkrytego na terenie miasta w 1954 roku⁸. W mediach społecznościowych oraz wiadomościach telewizyjnych Rosjanie podali, że wywieźli z Miejskiego Muzeum Krajoznawczego w Melitopolu nie tylko „złotą kolekcję”, lecz także kolekcję broni, orderów i medali z okresu drugiej wojny światowej oraz inne artefakty. Według nich było to „odzyskanie tego, co ukradli Ukraińcy”⁹. Los skradzionych zbiorów muzealnych pozostaje nieznany.

W 2023 roku Rosjanie dokonali rabunku w Narodowym Rezerwacie Historyczno-Archeologicznym „Kamjana Mohyła” (національний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила»). Jest to kompleks archeologiczny o znaczeniu narodowym, stanowi bowiem źródło informacji o rozwoju starożytnej sztuki i religii na terenach północnego wybrzeża Morza Czarnego. W 2006 roku „Kamjana Mohyła” została wytypowana do wpisu na Listę światowego dziedzictwa UNESCO. Zabytek jest pozostałością trzeciorzędowego piaskowca, który powstał na dnie Morza Sarmackiego miliony lat temu i stopniowo pękał po ustąpieniu wody. Naturalne pęknięcia utworzyły jaskinie i groty, które były wykorzystywane przez lokalną ludność do praktyk religijnych i obrzędów magicznych. Na terenie rezerwatu znajduje się ok. 3 tys. płyt piaskowca, z których tysiąc zostało zbadanych przez archeologów. Odkryto 66 miejsc z petroglifami, dwa miejsca obrzędowo-rytualne oraz 17 warsztatów do szlifowania i obróbki kamieni [Džos (Джос) 2016]. W celu ochrony stanowiska archeologicznego oraz właściwego zarządzania zabytkiem utworzono Narodowy Rezerwat Historyczno-Archeologiczny. Działało tam muzeum, którego zbiory

⁷ *Menia posadyły w awto, nadeli na holowu czarnej meshok — Lejła Ybrahymowa o swoim zaderżany* (Меня посадили в авто, надели на голову черной мешок — Лейла Ибрагимова о своём задержании), <https://ctrcenter.org/ru/7676-menya-posadili-v-avto-nadeli-na-golovu-chernyj-meshok-lejla-ibragimova-o-svoem-zaderzhanii> [data odczytu: 28.02.2024].

⁸ *Kołaboranty wydały rosijanam kolekciju skifskoho zołota* (Колаборанти выдали россиянам коллекцию скифского золота), <https://mltpl.city/articles/209123/kolaboranti-vidali-rosiyanam-kolekciju-skifskogo-zolota> [data odczytu: 28.02.2024].

⁹ *Pochyszczennoe skyfskoe zołoto wernuły w muzej Melytopola*, „Moskowskyj komsomołec” 29.04.2022. (Похищенное скифское золото вернули в музей Мелитополя. Московский комсомолец. 29.04.2022), <https://www.mk.ru/culture/2022/04/29/pokhishchennoe-skifskoe-zoloto-vernuli-v-muзей-melitopolya.html> [data odczytu: 28.02.2024].

zawierały unikatowe artefakty archeologiczne odkryte podczas badań oraz znajdujące się w pobliżu obiekty archeologiczne, w tym płyty z petroglifami, czuringi oraz fragmenty ceramiki. Czuringi „Kamjanej Mohyły” są przykładami rzemiosła artystycznego pochodzącego z epoki kamienia, które odzwierciedlają światopoglądowe wyobrażenia ludności zasiedlającej obszary północnego wybrzeża Morza Czarnego. W zbiorach rezerwatu 24 lutego 2022 roku znajdowało się 228 czuring, jedną przechowywano w Miejskim Muzeum Krajoznawczym w Melitopolu, a dwie w Muzeum Krajoznawczym Zaporozża¹⁰.

W listopadzie 2022 roku władze Rosji zainicjowały przekazanie Narodowego Rezerwatu Historyczno-Archeologicznego „Kamjana Mohyła” pod zarząd Narodowego Muzeum-Rezerwatu Historyczno-Archeologicznego „Chersones Taurydzki”¹¹. Na osobiste polecenie Władimira Putina decyzję o przekształceniu stanowiska w filię innej placówki podjął dyrektor służby wywiadowczej, a jednocześnie przewodniczący rosyjskiego towarzystwa historycznego Sergiej Naryszkin (Сергий Нарышкин)¹² (to symboliczne połączenie wywiadu i historii). W styczniu 2023 roku rosyjskie służby informacyjne doniosły, że nowe kierownictwo Narodowego Muzeum-Rezerwatu „Chersones Taurydzki” planowało na początku roku przeprowadzenie inwentaryzacji zbiorów Narodowego Rezerwatu „Kamjana Mohyła”, a w drugiej połowie 2023 roku zakończenie jego przejęcia jako pełnoprawnej filii¹³. Olena Morozowa (Олена Морозова), nielegalnie mianowana przez rosyjską administrację okupacyjną dyrektorką Rezerwatu,

¹⁰ Czuryńska fondowyj nr 3852 (Чурина фондowyj № 3852), https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=391af2a461a877feb58148b5214fe3b3 [data odczytu: 01.03.2024].

¹¹ Narodowe Muzeum-Rezerwat Historyczno-Archeologiczny „Chersones Taurydzki” znajduje się w Sewastopolu na Krymie. W 2013 roku „Chersones Taurydzki” został wpisany na Listę światowego dziedzictwa UNESCO. Po zajęciu Krymu w lutym 2014 roku Rosja przeprowadziła nielegalne badania archeologiczne na terenie zabytku. W maju 2023 roku Rosjanie wywieźli część unikatowych eksponatów (złote wyroby z okresu bizantyjskiego, mozaiki, wyroby z kości, gliny i „inne materiały”), rzekomo do wystawienia w Nowogrodzie Wielkim. Jest to pierwszy wywóz zabytków poza Krym, dlatego pojawia się uzasadniony niepokój co do tego, czy zostaną one zwrócone do Muzeum-Rezerwatu.

¹² *Putin licznorieszyłzabrat' muziej Kamiennaja Mogiła pod. Mielitopolem w sobstwiennost' Rossii* (Путин лично решил забрать музей Каменная Могила под. Мелитополем в собственность России), https://ria-m.tv/news/303013/putin_lichno_reshil_zabrat_muzej_kamennaya_mogila_pod_melitopolem_v_sobstvennost_rossii.html [data odczytu: 03.03.2024].

¹³ Prasa propagandowa okupantów: *Muziej «Kamiennaja Mogiła» pieriedadut «Chiersoniesu Tawriczeskomu» wo wtorom poługodii 2023 goda* (Музей «Каменная Могила» передадут «Херсонесу Таврическому» во втором полугодии 2023 года), <https://tass.ru/kultura/16872297> [data odczytu: 28.02.2024].

oświadczyła, że zbiory pochodzące z placówki „Kamjana Mohyła” zostaną włączone do rosyjskich państwowych katalogów. Z kolei Jurij Kowanow (Юрій Кованов), nielegalnie mianowany „minister kultury obwodu zaporoskiego”, poinformował o zamiarze zburzenia budynku muzeum.

W maju 2023 roku nadeszła wiadomość, że Rosjanie wywieźli do Sewastopola 120 artefaktów archeologicznych z kolekcji Narodowego Rezerwatu Historyczno-Archeologicznego „Kamjana Mohyła”. Wśród nich znalazły się: piaskowce z odciskami glonów z Morza Sarmackiego, płyty z petroglifami, w tym z wizerunkiem mamuta, czuryngi, ząb mamuta z późnego paleolitu, ceramika i narzędzia epoki paleolitu, stela Połowców i inne¹⁴. W Narodowym Muzeum-Rezerwacie Historyczno-Archeologicznym „Chersones Taurydzki” 20 maja nastąpiło otwarcie wystawy *Duchowy świat przodków w petroglifach „Kamjanej Mohyły”*¹⁵. Natomiast we wrześniu tego samego roku otwarto wystawę *Dom ryb na świętej górze Kamjanej Mohyły*, która miała trwać do 8 października¹⁶. Od listopada zaś do 10 grudnia prezentowano wystawę *Starożytne piśmiennictwo z jaskiń i groty „Kamjanej Mohyły”*¹⁷.

Oczywiste jest, że administracja okupacyjna nie ma zamiaru zwracać artefaktów archeologicznych skradzionych z Narodowego Rezerwatu Historyczno-Archeologicznego „Kamjana Mohyła”. W wywiadzie 5 czerwca 2023 roku dla okupacyjnych mediów w Sewastopolu pracownik Narodowego Muzeum-Rezerwatu „Chersones Taurydzki” stwierdził, że wspomniana tymczasowa wystawa zamieni się w wystawę stałą ze względu na „sytuację bezpieczeństwa” na terenie Muzeum-Rezerwatu¹⁸.

¹⁴ Rosyjski okupacyjny kanał informacyjny: *Wystawka artefaktów z zaporozskiego muzeja-zapowiednika „Kamiennaja Mogiła” odkryła się w Siewastopole* (Выставка артефактов из запорожского музея-заповедника “Каменная Могила” открылась в Севастополе), <https://zp-news.ru/society/2023/05/23/135445.html> [data odczytu: 28.02.2024].

¹⁵ Prasa propagandowa okupantów: *W Siewastopole wystawili eksponaty, wywiezienne z muzeja na okupowanej terytorii* (В Севастополе выставили экспонаты, вывезенные из музея на оккупированной территории Запорожской области), <https://ru.krymr.com/a/news-vystavka-sevastopol-zaporozhie-krym/32425372.html> [data odczytu: 28.02.2024].

¹⁶ Prasa propagandowa okupantów: *Artefakty Kamiennoj Mogiły — na wystawie w Chersonesie* (Артефакты Каменной Могилы — на выставке в Херсонесе), <https://crimea.mk.ru/social/2023/09/29/artefakty-kamennoy-mogily-na-vystavke-v-khersonese.html> [data odczytu: 28.02.2024].

¹⁷ Prasa propagandowa okupantów: *W Chersonesie można uwidzieć drevnije «pis'miena» iz Kamiennoj Mogiły* (В Херсонесе можно увидеть древние «письмена» из Каменной Могилы), <https://portal-kultura.ru/articles/news/356133-v-khersonese-mozhno-uvidet-drevnie-pisma-iz-kamennoy-mogily/> [data odczytu: 28.02.2024].

¹⁸ *Artefakty wozrastom 20 tysiaczeletij predstavili w «Chersonesie Tawriczeskom»* (Артефакты возрастом 20 тысячелетий представили в «Херсонесе Таврическом»), <https://www.youtube.com/watch?v=Zl7ZNkxCYCE>, [data odczytu: 01.03.2024].

Badacze z Krymskiego Instytutu Badań Strategicznych prowadzą dochodzenie dotyczące wywiezionych przedmiotów archeologicznych. Simon Radczenko (Симон Радченко) ustalił, że na wystawie w Narodowym Muzeum-Rezerwacie „Chersones Taurydzki” znajdują się czuringi z następującymi numerami inwentarzowymi: 2805 — znaleziona w jaskini Misterii, opisana przez Borisa Michajłowa (Борис Михайлов) jako „ryba, z obu stron ozdobiona liniowo-geometrycznymi wzorami”, 3852 — opisana przez Borisa Michajłowa jako obiekt „w kształcie głowy ryby, mający na powierzchni płytkie bruzdy”, 3857 — znaleziona w jaskini Kozy, opisana przez Borisa Michajłowa jako „rzeźba ryby, fragment, część ogonowa. Wyraźnie zaznaczone płetwa grzbietowa i ogon. Cała powierzchnia pokryta zagłębieniami, bruzdami. Na odwrocie dwa obrazy w kształcie łodzi”, 462 oraz 4699 — znalezione w Jaskini Bizona, „na jednym z boków naniesione pionowe i ukośne bruzdy”¹⁹.

Na tymczasowo okupowanych terenach obwodu zaporoskiego znajduje się też Rejonowe Muzeum Krajoznawcze w Połohach; położone niedaleko od stacji w Połohach, mieści w zabytkowej rezydencji właścicieli huty szkła i kupców — braci Sandomirskich (Сандомирськіе). Zbiory tego muzeum 24 lutego 2022 roku liczyły 12 tys. obiektów²⁰, tworzących kolekcje archeologiczną, etnograficzną itp. W dniach 15–16 września 2022 roku przedstawiciele wojsk okupacyjnych i administracji splądrowali muzeum, kradnąc między innymi jeden z najcenniejszych eksponatów — laskę połohowską. Ten artefakt został odkryty podczas wykopalisk kurhanu nr 1 cmentarzyska w Połohach i zapisany pod numerem 2417 w ewidencji zabytków. Badania prowadzone były pod kierownictwem archeologów: Walentyny

¹⁹ Czuringa fondowie nr 3857 (Чурина фондвий № 3857), https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=8861c2cb804d5fbb2503aef7eda66ecb [data odczytu: 01.03.2024]; Czuringa fondowie nr 2805 (Чурина фондвий № 2805), https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=44be07fb4d5c1a483803b1155d7d3c38 [data odczytu: 01.03.2024]; Czuringa fondowie nr 3852 (Чурина фондвий № 3852), https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=391af2a461a877feb58148b5214fe3b3 [data odczytu: 01.03.2024]; Czuringa fondowie nr 462 archeologicznij eksponat nacionalnogo istoriko-archieologicznogo zapowidnika «Kam'jana Mogiła» (Чурина фондвий № 462 археологічний експонат національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила»), https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=55539c7a13c17a04f47b586810dd562f [data odczytu: 01.03.2024]; Czuringa fondowie nr 4699 archeologicznij eksponat nacionalnogo istoriko-archieologicznogo zapowidnika «Kam'jana Mogiła» (Чурина фондвий № 4699 археологічний експонат національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила»), https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=3f62b3b210fb9e9f72f8596c12bbdc30 [data odczytu: 01.03.2024].

²⁰ *Wrażajuczij Połogiws'kij rajonnij krajeznawczij muzej* (Вражающий Пологівський районний краєзнавчий музей), <https://mradapology.dosvit.org.ua/static-pages/polgi-vski-raonni-kraeznavchi-muzej> [data odczytu: 01.03.2024].

Паранowej (Валентина Папанова) i Gennadija Toszczewa (Геннадій Тощев) z Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego w Berdiańsku. Na podstawie przeprowadzonej analizy radiowęglowej laski stwierdzono, że pochodzi ona z drugiej połowy III tys. p.n.e. Należy dodać, że obiekt został przekazany do zbiorów Rejonowego Muzeum Krajoznawczego w Połohach w marcu 2019 roku. Miał tu być przechowywany i eksponowany²¹. Z okupacyjnych środków masowego przekazu wiadomo, że we wrześniu 2023 roku Muzeum zostało otwarte dla zwiedzających, a okupanci powiązali to wydarzenie z dniem wyzwolenia miasta Połohy spod nazistowskich Niemiec w 1943 roku²².

Od początku marca 2022 roku pod ostrzałami wojsk rosyjskich znalazło się mające swoją siedzibę w Wasylówce (Василівка) Muzeum-Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Siedziba Popowa” (Василівський історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова»). Podstawę muzeum tworzy kompleks pałacowy z drugiej połowy XIX wieku, zbudowany dla właścicieli majątku — Popowów (Попов). Kompleks obejmował: sam pałac (zniszczony i rozebrany na cegły przez władze radzieckie w latach 30. XX wieku), jego wschodnie, zachodnie i północne skrzydło, stajnię z ujeżdżalnią, wieżę widokową, kaplicę (rozebraną przez władze radzieckie w 1929 roku) i kuchnię (która się nie zachowała) [Drowosekova, Fiłas (Дровосекова, Філас) 2019]. W wyniku ostrzałów wojsk rosyjskich 7 marca 2022 roku uszkodzona została wieża stajni i budynek powozowni, a 13 marca pojawiła się informacja, że rosyjskie wojska splądrowały budynek administracyjny Muzeum-Rezerwatu. Rosjanie zabrali sprzęt biurowy, powybijali okna i drzwi oraz zniszczyli wszystko, czego nie mogli lub nie chcieli zagrabić. Prasa donosiła, że rosyjscy żołnierze ukradli z zasobów muzeum pochodzący z XIX wieku marmurowy sedes — autentyczny eksponat z kompleksu pałacowego²³. Rosjanie nadal okupują Wasylówkę, która *de facto* jest

²¹ *Połogiws'kij posoch. Archeologicznij eksponat Połogiws'kogo krajeznawczogo muzeju* (Пологівський посох. Археологічний експонат Пологівського краєзнавчого музею), https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=3179582728387429674 [data odczytu: 01.03.2024].

²² *Rosyjski kanał okupacyjny: Szkolniki posietili muzej na kanunie dnia goroda* (Школьники посетили музей на кануне дня города), <https://zp-news.ru/society/2023/09/16/209230.html> [data odczytu: 28.02.2024].

²³ *Wkrały nawiť unitaz: wijs'ka RF obstrilali ta pograbuwali muzej "Sadiba Popowa" pid Zaporizziam* (Вкрали навіть унітаз: війська РФ обстріляли та пограбували музей "Садиба Попова" під Запоріжжям), <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/509213-ukrali-dazhe-unitaz-voyska-rf-obstrelyali-i-razgrabili-muzej-usadba-popova-pod-zaporozhem> [data odczytu: 01.03.2024]; też *Ohjnik* (Олійник) 2023.

miastem przyfrontowym. O kolekcji i budynkach Muzeum-Rezerwatu „Siedziba Popowa” nie ma aktualnych informacji. Należy skonstatować, że ustalenie sytuacji (w tym stanu) kolekcji muzealnych znajdujących się na terenach okupowanych jest w większości niemożliwe. Jednak prasa dwukrotnie donosiła o kradzieży obrazów z Muzeum Sztuki im. Isaaka Brodskiego w Berdiańsku (Бердянський художній музей імені Ісаака Бродського). W lipcu 2022 roku rosyjskie media okupacyjne podały, że obrazy rzekomo zniknęły z ekspozycji muzeum. Z kolei w kwietniu 2023 roku źródła rosyjskie poinformowały o otwarciu w Muzeum Sztuki w Berdiańsku wystawy malarstwa XIX wieku²⁴. W prasie ukraińskiej można było natomiast przeczytać, że w maju 2023 roku Rosjanie wywieźli z Muzeum Sztuki w Berdiańsku obrazy Archipa Kuindżego (Архип Іванович Куїнджі) i Iwana Ajwazowskiego (Іван Костянтинівич Айвазовський) [Gaw’jak (Гав’як) 2023]. Rzeczywisty stan zbiorów będzie można ustalić dopiero po wyzwoleniu miasta.

Zniszczenia muzeów wskutek ostrzałów wojsk rosyjskich

Muzeum-Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Siedziba Popowa” w Wasylówce to pierwszy kompleks muzealny na okupowanym przez wojska rosyjskie terenie obwodu zaporoskiego, którego zniszczenia, wskutek ostrzałów wojsk rosyjskich, odnotowano na początku marca 2022 roku (il. 1). Wówczas jeszcze nie mówiło się o stabilizacji linii frontu, a Rosjanie nie wprowadzili pełnej blokady (fizycznej i informacyjnej) okupowanych terytoriów. Mieszkańcy mieli więc możliwość przekazywania pewnych informacji o sobie i o zbrodniach Rosjan.

Miejscowości położone blisko linii frontu są stale zagrożone wrogimi ostrzałami. Alarmy ostrzegające o niebezpieczeństwie tu nie milkną. Wojska rosyjskie ostrzeliwują miasta i wsie obwodu zaporoskiego z wszystkich rodzajów broni (wieloprowadnicowych wyrzutni rakietowych, zrzucają bomby kierowane, bomby fosforowe i pociski, prowadzą ostrzały rakietowe). Dotyka to wciąż mieszkających tu cywili, walczących ukraińskich żołnierzy, budynki, także muzea. Wśród nich znalazły się między innymi muzea krajoznawcze w miastach Orichiw (Оріхів) i Hulajpole (Гуляйполе).

²⁴ *Berdians'ki kołaboranti widkrili wistawku z kartinami, jaki woni że i wikrali [foto]* (Бердянські колаборанти відкрили виставку з картинами, які вони же і викрали [фото]), [https://ria-m.tv/ua/news/316386/berdyanski_kolaboranti_vidkrili_vistavku_z_kartinami_yaki_voni_je_i_vikrali_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/316386/berdyanski_kolaboranti_vidkrili_vistavku_z_kartinami_yaki_voni_je_i_vikrali_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].

Il. 1. Budynek wozowni w zespole historyczno-architektonicznym muzeum-rezerwacie „Siedziba Popowa” w Wasylówce, uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk 07 marca 2022 roku. Fot. Anna Gołowko; <https://history.rayon.in.ua/news/497465-u-zaporizkiy-oblasti-okupanti-pograbuvali-muzey-z-apovidnik-sadiba-popova>; data odczytu: 15.03.2024.

Według stanu na 1 marca 2024 roku w Orichiw znacznie lub całkowicie zniszczonych zostało 95% budynków [Gogoj (Гогой) 2024]. Jednym z nich było Rejonowe Muzeum Krajoznawcze w Orichiwie (Оріхівський районний краєзнавчий музей), znajdujące się w historycznej części miasta. Mieści się ono w budynku miejskiej administracji, wzniesionym w 1893 roku. Na początku pełnoskalowej wojny zbiory muzeum obejmowały ponad 6 tys. przedmiotów, tworzących kolekcje historyczne, archeologiczne,

paleontologiczne i etnograficzne²⁵. Dzięki kustoszce tego muzeum Switłanie Kowalenko (Світлана Коваленко), która zorganizowała ewakuację zbiorów, większość z nich udało się wywieźć. Pierwsza ewakuacja odbyła się po tym, gdy w maju 2022 roku budynek muzeum doznał pierwszych uszkodzeń. Wskutek ostrzałów miasta przez Rosjan wyleciały w nim okna. W marcu 2023 roku, dzięki pani Switłanie oraz wolontariuszom, przeprowadzono drugi etap ewakuacji — wywieziono między innymi duże przedmioty z kolekcji etnograficznej, archeologicznej i kolekcję sztuki [Gubina, Gałunowa (Губіна, Галунова 2024)]. W 2023 roku muzeum zostało ostrzelane sześciokrotnie: zniszczone są dach, ściany, okna i drzwi²⁶ (il. 2–5).

Il. 2. Budynek Rejonowego Muzeum Krajoznawczego w Orchowie uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: Суспільне. Запоріжжя, 02.03.2024; <https://suspilne.media/696968-zranenij-poskodzenij-ale-poki-so-stoit-akij-mae-viglad-kraeznavcij-muzej-u-prifrontovomu-orihovi-na-zaporizzi/>; data odczytu: 15.03.2024.

²⁵ *Orichiwśkyj rajonnyj krajeznawczyj muzej. Muzeji Zaporizżia* (Оріхівський районний краєзнавчий музей. Музеї Запоріжжя), <https://zp-museums.jimdofree.com/%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%97-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96/%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD> [data odczytu: 02.03.2024].

²⁶ *Orichiwśkyj krajeznawczyj ta poriatunok joho fondiw* (Оріхівський краєзнавчий та порятунок його фондів), <https://tvmtm.online/orihivskij-kraeznavchuj-ta-poryatunok-jogo-fondiv/> [data odczytu: 01.03.2024]; *Jakij stan krajeznawczocho muzeju u pryfrontowomu Orichowi wnaslidok obstriliw armiji RF* (Який стан краєзнавчого музею у прифронтовому Оріхові внаслідок обстрілів армії РФ), <https://www.youtube.com/watch?v=5WdjJEPAM60> [data odczytu: 08.03.2024].

Il. 3. Budynek Rejonowego Muzeum Krajoznawczego w Orchiwie, uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: Суспільне. Запоріжжя, 02.03.2024; <https://suspilne.media/696968-zranenij-poskodzenij-ale-poki-so-stoit-akij-mae-viglad-kraeznavcij-muzej-u-prifrontovomu-orihovi-na-zaporizzi/>; data odczytu: 15.03.2024.

Il. 4. Budynek Rejonowego Muzeum Krajoznawczego w Orchiwie, uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: Суспільне. Запоріжжя, 02.03.2024; <https://suspilne.media/696968-zranenij-poskodzenij-ale-poki-so-stoit-akij-mae-viglad-kraeznavcij-muzej-u-prifrontovomu-orihovi-na-zaporizzi/>; data odczytu: 15.03.2024.

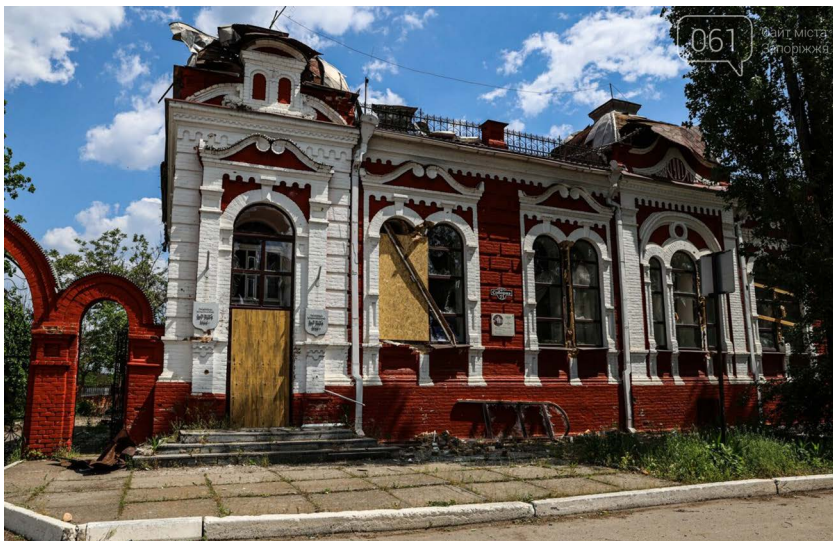
Il. 5. Budynek Rejonowego Muzeum Krajoznawczego w Orchiwie, uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: Суспільне. Запоріжжя, 02.03.2024; <https://suspilne.media/696968-zranenij-poskodzenij-ale-poki-so-stoit-akij-mae-viglad-kraeznavcij-muzej-u-prifrontovomu-orihovi-na-zaporizzi/>; data odczytu: 15.03.2024.

W 2023 roku rosyjskie ostrzały uszkodziły siedzibę Muzeum Krajoznawczego w Hulajpolu (Гуляйпільський краєзнавчий музей). Mieści się ono w zabytkowym budynku z 1901 roku, pierwotnie zbudowanym na potrzeby banku Towarzystwa Wzajemnego Kredytu (Товариства взаємного кредиту). W 2022 roku jego zbiory liczyły 18 tys. obiektów z zakresu archeologii, historii i etnografii²⁷. Było ono szczególnie ukierunkowane na historię ruchu powstańczego pod dowództwem pochodzącego z tego miasta Nestora Machno (Нестор Іванович Махно). W 2023 roku w wyniku ostrzałów uszkodzony został dach budynku, na ścianach są ubytki po pociskach, w efekcie wybuchów zaś wypadły okna i drzwi (Zeniuk [Зенюк] 2023) (il. 6–8). Zniszczone zostało również muzeum znajdujące się w domu, w którym mieszkał starszy brat Nestora — Karpo Machno (Поликарп Іванович Махно) (Sawczenko [Савченко] 2024). Budynek nabyła rada miejska Hulajpolu w 2019 roku, w celu zorganizowania placówki muzealnej²⁸. W październiku 2023 roku na teren muzeum spadła

²⁷ *Hulajpільskij krajeznawczij muzej* (Гуляйпільський краєзнавчий музей), https://gulyaypolemuseum.at.ua/index/pro_muzej/0-8 [data odczytu: 03.03.2024].

²⁸ *U Hulajpoli widkryjut' memorialnu sadybu-muzej «Chata Machniw»* (У Гуляйполі відкривають меморіальну садибу-музей «Хата Махнів»), <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2741602-u-gulajpoli-vidkriut-memorialnu-muzejsadibu-hata-mahniv.html> [data odczytu: 03.03.2024].

rosyjska rakietą. Jej odłamki uszkodziły ściany budynku i dach, a z okien wyleciały szyby²⁹ (il. 9–10).

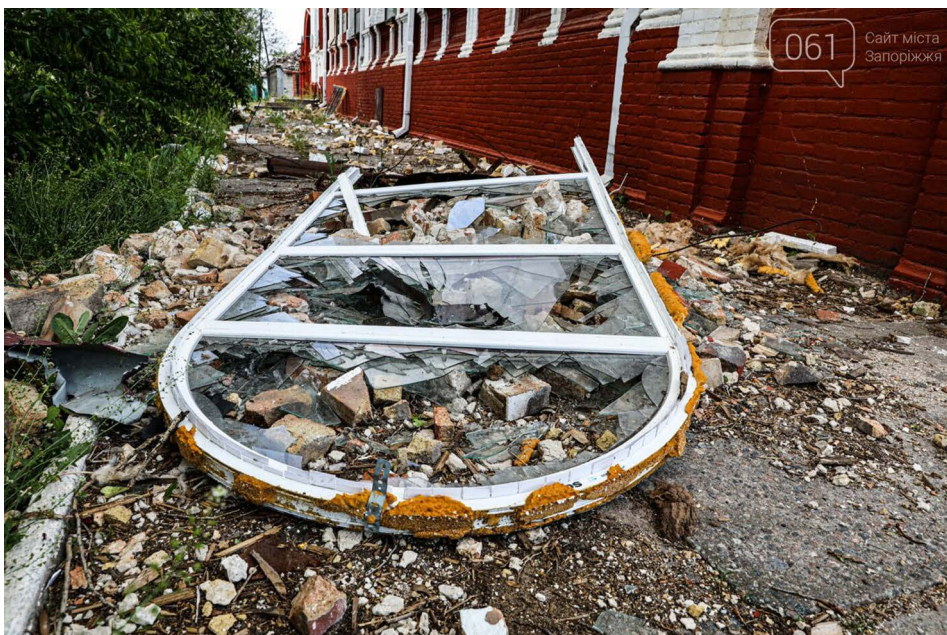

Il. 6. Budynek Muzeum Krajoznawczego w Hulajpolu, uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: 061.Сайт міста Запоріжжя, 01.08.2023; <https://www.061.ua/news/3635719/rosiani-poskodili-100-ricnu-budivlu-kraeznavcogo-muzeu-gulajpola-so-pro-nei-vidomo-ta-kudi-podilis-eksponati>; data odczytu: 15.03.2024.

Il. 7. Budynek Muzeum Krajoznawczego w Hulajpolu, uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: 061.Сайт міста Запоріжжя, 01.08.2023; <https://www.061.ua/news/3635719/rosiani-poskodili-100-ricnu-budivlu-kraeznavcogo-muzeu-gulajpola-so-pro-nei-vidomo-ta-kudi-podilis-eksponati>; data odczytu: 15.03.2024.

²⁹ *U Hulajpoli orky obstrilaly muzej-sadybu rodyny Machno [foto]* (У Гуляйполі орки обстріляли музей-садибу родини Махно [фото]), [https://ria-m.tv/ua/news/332480/u_guly-aypoli_orki_obstrilyali_muzej_sadibu_rodini_mahno_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/332480/u_guly-aypoli_orki_obstrilyali_muzej_sadibu_rodini_mahno_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].

Il. 8. Budynek Muzeum Krajoznawczego w Hulajpolu, uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: 061. Сайт міста Запоріжжя, 01.08.2023; <https://www.061.ua/news/3635719/rosiani-poskodili-100-ricnu-budivlu-kraeznavcogo-muzeu-gulajpola-so-pro-nei-vidomo-ta-kudi-podilis-eksponati>; data odczytu: 15.03.2024.

Il. 9. Dom-muzeum rodziny Nestora Machno w Hulajpolu, uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: Pia. Південь, 13.10.2023; https://ria-m.tv/ua/news/332480/u_gulyaypoli_orki_obstrilyali_muzey_sadibu_rodini_mahno_foto.html; data odczytu: 15.03.2024.

Il. 10. Dom-muzeum rodziny Nestora Machno w Hulajpolu, uszkodzony w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: Pia. Південь, 13.10.2023; [https://ria-m.tv/ua/news/332480/u_gulyaypoli_orki_obstrilyali_muzey_sadibu_rodini_mahno_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/332480/u_gulyaypoli_orki_obstrilyali_muzey_sadibu_rodini_mahno_(foto).html); data odczytu: 15.03.2024.

Rosyjski ostrzał w maju 2023 roku zniszczył także szkolne muzeum znajdujące się we wsi Omelnyk (Омельник), w rejonie połogińskim (Пологівський район). Uderzenia rosyjskich bomb lotniczych niemal całkowicie zburzyły budynek. W sali muzealnej cudem ocalały trzy ściany, co pozwoliło na zachowanie większości eksponatów (dokumentów historycznych i przedmiotów etnograficznych). Według informacji Stowarzyszenia „Hulajpolskie Starożytności” (Громадського об’єднання «Гуляйпільські старожитності») zniszczona została ceramika z XIX wieku. Pozostałe eksponaty, dzięki inicjatywie tego stowarzyszenia i wsparciu wolontariuszy, ewakuowano do miasta Zaporozże³⁰ (il. 11–13).

³⁰ *Orichiwśkyj krajeznawczyj ta poriatunok joho fondiw* (Оріхівський краєзнавчий та порятунок його фондів), <https://tvmtm.online/orihivskyj-krajeznawchuj-ta-poryatunok-jogo-fondiv/> [data odczytu: 01.03.2024]; też *Hulajpilśki starožytності* (Гуляйпільські старожитності), <https://www.facebook.com/gulaypolehistory/posts/pfbid0329cE15tME5iiPG745VgyUoVWRB14LwP4HjWvrEuK3sYn7hvJ81oo28p9FWoVtGJ9l> [data odczytu: 08.03.2024].

Il. 11. Muzeum szkolne w przyfrontowej wiosce Omelnik w rejonie połogiwskim, zniszczone w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: Гуляйпільські старожитності, 13.05.2023; <https://www.facebook.com/guliyapolehistory/posts/pfbid0329cE15tME5iiPG745VgyUoVWRB14LwP4HjWvrEuK3sYn7hvJ81o28p9FWoVtGj9l>; data odczytu: 15.03.2024.

Il. 12. Muzeum szkolne w przyfrontowej wiosce Omelnik w rejonie połogiwskim, zniszczone w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: Гуляйпільські старожитності, 13.05.2023; <https://www.facebook.com/guliyapolehistory/posts/pfbid0329cE15tME5iiPG745VgyUoVWRB14LwP4HjWvrEuK3sYn7hvJ81o28p9FWoVtGj9l>; data odczytu: 15.03.2024.

Il. 13. Muzeum szkolne w przyfrontowej wiosce Omelnyk w rejonie połogiwskim, zniszczone w wyniku ostrzału rosyjskich wojsk. Fot.: Гуляйпільські старожитності, 13.05.2023; <https://www.facebook.com/gulaiypolehistory/posts/pfbid0329cE15tME5iiPG745VgyUoVWRB14LwP4HjWvrEuK3sYn7hvJ81o28p9FWoVtGJ9l>; data odczytu: 15.03.2024.

Techniczno-ekologiczna katastrofa Kachowskiej Elektrowni Wodnej (Качовська гідроелектростанція) a muzea

Od 6 czerwca 2023 roku Federacja Rosyjska, państwo-terrorysta, rozpoczęła nowy wymiar ludobójstwa Ukraińców i ekocydu na ziemi ukraińskiej. Rosjanie wysadzili tamę Kachowskiej Elektrowni Wodnej. Kachowski węzeł wodny zaczęto budować w 1950 roku, a budowa elektrowni w dolnym biegu Dniepru przewidywała zalanie przez zbiorniki wielu miejscowości i setek tysięcy gospodarstw domowych. Rezerwuuar wodny, który rozciągnął się między Zaporoską a Kachowską Elektrownią Wodną, objął tereny zalewowe Dniepru i Wielkiego Ługu (Великий Луг) — ważnego pod względem historycznym obszaru południa Ukrainy. W trakcie budowy zbiornika ogromna liczba niezbadanych zabytków archeologicznych znalazła się pod wodą. Dziś, gdy Kachowska Elektrownia Wodna została zniszczona i wysoka woda odeszła, zalane tereny odsłoniły zabytki archeologiczne.

Znalazły się one na powierzchni i są zarówno zagrożone zniszczeniem przez czynniki naturalne, jak i rozgrabieniem przez nielegalnych poszukiwaczy.

Obniżenie poziomu wody w Dnieprze w rejonie Zaporozża odsłoniło znaczne obszary. Na polecenie Rady Ministrów Ukrainy oraz Ministerstwa Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy w celu ich zbadania powołano grupę wojskowych, którzy przed pełnoskalową wojną pracowali w muzeach i instytucjach ochrony dziedzictwa kulturowego. W jej skład weszli między innymi pracownicy Narodowego Rezerwatu „Chortyca”. Kadra naukowa Rezerwatu stale monitoruje będące pod ich zarządem odsłonięte tereny Zbiornika Kachowskiego. Znalezione artefakty są opracowywane, ewidencjonowane i włączane do zbiorów muzealnych. Do października 2023 roku pracownicy Rezerwatu wraz z mieszkańcami Zaporozża odkryli ponad 2 tys. przedmiotów archeologicznych, które według kryterium chronologiczno-tematycznego podzielono na trzy grupy: przedmioty z epoki neolitu (VII tys. p.n.e.) i starożytności (I w. n.e.); historii wojskowej epoki kozactwa (XVIII w.) oraz obiekty życia codziennego i przedmioty gospodarcze stosowane przez mieszkańców Chortycy w okresie od XVIII do XX wieku. Najbardziej znaczącymi obiektami okazały się moneta z czasów rzymskich — denar Faustyna I³¹ oraz dłubanka (łódź wydrążona z pnia drzewa) mająca od 300 do 500 lat.

W lutym 2024 roku w Muzeum „Miasto za progami” (музеї «Місто за порогамі») otwarto odnowioną ekspozycję z 80 przedmiotami archeologicznymi z Zaporozża, które zostały znalezione w korycie Dniepru po obniżeniu poziomu wody. W ekspozycji pokazano przedmioty z epoki brązu, okresu scytyjskiego, średniowiecza i okresu kozackiego, w tym naczynia gliniane i greckie amfory, sztylet z epoki brązu, kamienne narzędzia (rozcieracz, żarna, młynek), groty strzał i inne³² (il. 14–16).

³¹ Wystawka artefaktów, *jaki znajdani na ostrowi Chortycia після підриву Касовської ГЕС* (Виставка артефактів, які знайдені на острові Хортиця після підриву Каховської ГЕС), <https://ostriv.org/vystavka-artefaktiv-iaki-znaideni-na-ostrovi-khortytsia-pislia-pidryvu-kakhovskoi-hes/> [data odczytu: 03.03.2024].

³² *Widkryttia onovlenoi vystavky artefaktiv. Ostriw Chortycia* (Відкриття оновленої виставки артефактів. Острів Хортиця), <https://ostriv.org/vidkryttia-onovlenoi-vystavky-artefaktiv/> [data odczytu: 03.03.2024].

Il. 14. Przedmioty archeologiczne, znalezione w korycie Dniepru po jego obniżeniu na terenie Zaporoża. Fot.: Narodowy Rezerwat „Chortyca”, 26.10.2023; <https://ostriv.org/vystavka-artefaktiv-iaki-znaideni-na-ostrovi-khortytsia-pislia-pidryvu-kakhovskoi-hes/>; data odczytu: 15.03.2024.

Il. 15. Przedmioty archeologiczne, znalezione w korycie Dniepru po jego obniżeniu na terenie Zaporozża. Fot.: Eugenia Nazarowa, 26.10.2023; <https://www.radiosvoboda.org/a/news-khorthytsya-znakhidky-kakhovska-hes/32655042.html>; data odczytu: 15.03.2024.

Il. 16. Przedmioty archeologiczne, znalezione w korycie Dniepru po jego obniżeniu na terenie Zaporozża. Fot.: Eugenia Nazarowa, 26.10.2023; <https://www.radiosvoboda.org/a/news-khorthytsya-znakhidky-kakhovska-hes/32655042.html>; data odczytu: 15.03.2024.

Ogółem na terenie obwodu zaporoskiego (obszarach pozostałych po osuszenia Dniepru i Zbiornika Kachowskiego) odkryto 69 zabytków i obiektów archeologicznych. Większości nie można zbadać ze względu na ich położenie na linii frontu lub na terenach okupowanych przez Rosjan. Istniejącym tam stanowiskom archeologicznym grożą także grabieże.

Muzeum jako narzędzie propagandy rosyjskiej na okupowanych przez Rosję terenach Ukrainy

Zajmując ukraińskie muzea, rosyjska administracja wojskowo-cywilna nie skupia się wyłącznie na kradzieży unikatowych obiektów muzealnych. Okupacyjna władza wykorzystuje znaczne zasoby do przekształcenia muzeów w narzędzie wynarodowiania Ukraińców - niszczenia ich narodowej i obywatelskiej tożsamości oraz „wychowania” dzieci i młodzieży zgodnie z ideami „świata rosyjskiego” (tzw. rosyjskiego miru). Koncepcja tożsamości, narzucana pod groźbą tortur i zabójstw obywatelom ukraińskim na okupowanych terytoriach, zawiera dziwną, w rozumieniu osoby wykształconej, mieszkankę idei rosyjskiego monarchizmu i imperializmu (idei Wielkiej Rosji) z sowiecką ideologią. Na tę ostatnią składają się: ideał człowieka radzieckiego, młodzieżowe organizacje patriotyczno-wychowawcze tworzone na wzór pionierów, manipulacja pamięcią o drugiej wojnie światowej z praktykami agresywnego jej upamiętniania pod hasłem „możemy powtórzyć”. Wszystko to wzmacnia się obrazem „zewnątrznego wroga”, którym w wersji rosyjskiej są Ukraińcy (media rosyjskie rozpowszechniają mity o „nazistach ukraińskich”) oraz Europejczycy i Amerykanie (tzw. Zachód).

Dyrektorzy oraz większość pracowników muzeów opuścili okupowane miasta Ukrainy. Z kolei ci, którzy z różnych powodów osobistych pozostali pod okupacją, w przeważającej liczbie odmówili współpracy z władzami rosyjskimi. Dlatego Rosjanie, chcąc za wszelką cenę otwierać muzea i pokazywać „życie kulturalne” okupowanych miast i wsi oraz wzmacniać propagandę, mianują dyrektorami tych jednostek miejscowych kolaborantów. Ci zaś nigdy wcześniej nie mieli do czynienia z działalnością muzealną. Muzeum na terytoriach okupowanych przez Rosjan staje się więc otwartym narzędziem propagandy i nie ma nic wspólnego z instytucją naukową.

Od kwietnia 2022 roku Rosjanie wykorzystują w aktywnej propagandzie Miejskie Muzeum Krajoznawcze w Melitopolu (Мелітопольський міський краєзнавчий музей). Największą pracę ideologiczną okupanci przeprowadzili w odniesieniu do ekspozycji poświęconych wydarzeniom z czasów

Ukrainy radzieckiej i jej niepodległości. Na przykład usunięto wystawę poświęconą Wielkiemu Głodowi (Голодомор) z lat 1932–1933 jako aktowi ludobójstwa narodu ukraińskiego. Zamiast tego w salach umieszczono radzieckie plakaty propagandowe nawołujące do żniw. Zorganizowano również ekspozycję promującą rosyjskie spojrzenie na militarną agresję przeciwko Ukrainie o wymownym tytule *Od Majdanu do Zwycięstwa*³³.

Szczytem absurdu propagandy jest utworzony przez Rosjan w Melitopolu Multimedialny park „Rosja — moja historia” (мультимедійний парк „Росія — моя історія”). Okupacyjna administracja zainicjowała go we wrześniu 2023 roku. Jego celem, jak wynika z nazwy oraz faktu, że patronem projektu został Kompleks Wojskowo-Budowlany Ministerstwa Obrony Rosji (військово-будівельний комплекс міністерства оборони Росії), jest narzucanie rosyjskiej wersji historii oraz rusyfikacja dzieci ukraińskich. Na fasadzie budynku zostały umieszczone portrety postaci historycznych, wokół których zbudowano rosyjską wersję państwowości rosyjskiej: książęta i księżne Rusi Kijowskiej (nieuzasadnione roszczenia do dziedzictwa państwowego, kulturowego, religijnego i cywilizacyjnego Rusi Kijowskiej — Ukrainy są odwiecznym konceptem rosyjskiej ideologii), Aleksander Newski oraz carowie Imperium Rosyjskiego³⁴. Właśnie takie zniekształcone interpretacje historii są przedstawiane na wszystkich wystawach organizowanych przez Rosjan dla ukraińskich uczniów. Co więcej, zdarza się, że dzieci odwiedzające takie wystawy ubierane są w wojskowe mundury³⁵. Tak było podczas wydarzenia *Sto dat rosyjskiej tożsamości*,

³³ *Okupanty nazbýraly tuchlych artefaktiw, i pokazaly w Melitopolskomu muzeji, z kym wojujut'* (Окупанти назбирали тухлих артефактів, і показали в Мелітопольському музеї, з ким воюють), https://ria-m.tv/ua/news/331948/okupanti_nazbirali_tuhlih_artefakti-v_i_pokazali_v_melitopolskomu_muzei_z_kim_voyuyut.html [data odczytu: 03.03.2024]; *U Melitopoli okupanty wstanowylu w muzeji eksponat "Ukra" i pokazujut' joho skolaram [foto]* (У Мелітополі окупанти встановили в музеї експонат "Укра" і показують його школярам [фото]), [https://ria-m.tv/ua/news/329479/u_melitopoli_okupanti_vstanovili_v_muzei_eksponat_ukra_i_pokazuyut_yogo_shkolyaram_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/329479/u_melitopoli_okupanti_vstanovili_v_muzei_eksponat_ukra_i_pokazuyut_yogo_shkolyaram_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].

³⁴ *U Melitopoli okupanty widkryly obicianyj propahandystskij "zombilend" [foto, video]* (У Мелітополі окупанти відкрили обіцаний пропагандистський "зомбіленд" [фото, відео], [https://ria-m.tv/ua/news/330798/u_melitopoli_okupanti_vidkryli_obitsyanyi_propahandistskiy_zombilend_\(foto_video\).html](https://ria-m.tv/ua/news/330798/u_melitopoli_okupanti_vidkryli_obitsyanyi_propahandistskiy_zombilend_(foto_video).html) [data odczytu: 03.03.2024].

³⁵ *Prasa propagandowa okupantów: W multymedijnom parke «Rossija-Moja istorija» wh. Melytopolot otkryta wystawka chudożnykow Respublyki Krymy i g. Sewastopol «Wmeste»* (В мультимедійном парке «Россия-Моя история» в г. Мелітополь открито виставка художників Республіки Крим і г. Севастополь «Вместе»), <https://zp-news.ru/culture/2024/02/21/288012.html> [data odczytu: 03.03.2024]; *Izuczat' istoriju nieskuczno možno w uczreżdienijach kultury Zaporozskoj oblasti* (Изучать историю не скучно можно в учреждениях культуры Запорожской области), <https://zp-news.ru/culture/2023/12/18/258659.html> [data odczytu: 03.03.2024].

zorganizowanego przez przedstawicieli Federalnej Agencji ds. Narodowości Rosji (Федеральное агентство у справах національностей Росії) dla uczniów szkół z Melitopola w grudniu 2023 roku³⁶.

Rosjanie, chcąc propagować rosyjską wersję pamięci o drugiej wojnie światowej, usunęli ze szkolnych muzeów wszystkie przedmioty związane z historią i kulturą Ukrainy. Zamiast tego umieścili inne obiekty podkreślające w sposób charakterystyczny dla rosyjskiej ideologii wojnę niemiecko-radziecką, a konkretnie wydarzenia z lat 1941–1945, jako że o wypadkach z lat 1939–1941 się nie mówi³⁷. Ponadto w szkołach na okupowanych terenach Ukrainy masowo są otwierane „muzea zwycięstwa” (poświęcone wojnie niemiecko-radzieckiej) oraz „kąciki specjalnej operacji wojskowej” (oficjalna rosyjska nazwa wojny przeciwko Ukrainie)³⁸.

W Berdiańsku (Бердянськ) Rosjanie otworzyli wszystkie muzea — Berdiańskie Muzeum Krajoznawcze (Бердянський краєзнавчий музей) i jego oddziały: Dom-Muzeum P.P. Schmidta (меморіальний будинок-музей імені П. П. Шмідта), Muzeum Historii Berdiańska (Музей історії м. Бердянська) i Muzeum „Zwycięstwo” (музей «Подвиг»), a także Muzeum Sztuki im. Isaaka Brodskiego (художній музей імені Ісаака Бродського)³⁹. To wydaje się surrealistyczne, ale w Muzeum „Zwycięstwo” (tak jak w innych muzeach znajdujących się na okupowanym przez Rosjan terytorium obwodu zaporoskiego) zorganizowano adresowaną do uczniów wystawę gloryfikującą i upamiętniającą żołnierzy rosyjskich, którzy zabijają Ukraińców w ramach pełnoskalowej rosyjskiej agresji wojskowej przeciwko

³⁶ Prasa propagandowa okupantów: *Mieroprijatije dla szkolnikov «Sto dat rossijskoj idien-ticznosti» proweli w Mielitopole* (Мероприятие для школьников «Сто дат российской идентичности» провели в Мелитополе), <https://zp-news.ru/culture/2023/12/28/263959.html> [data odczytu: 03.03.2024].

³⁷ *U Melitopoli raszysty wzialysia wypraw laty szkolni muzeji [foto]* (У Мелітополі рашисти взялися виправляти шкільні музеї [фото]), [https://ria-m.tv/ua/news/324167/u_melitopoli_rashisti_vzialisya_vipravlyati_shkilni_muzei_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/324167/u_melitopoli_rashisti_vzialisya_vipravlyati_shkilni_muzei_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].

³⁸ *U Melitopol'skomu rajoni raszysty promuwajuť mizky szkolaram za dopomohoju muzejiw [foto]* (У Мелітопольському районі рашисти промивають мізки школярам за допомогою музеїв [фото]), [https://ria-m.tv/ua/news/325313/u_melitopolskomu_rayoni_rashisti_promivayut_mizki_shkolyaram_za_dopomogoyu_muzeiv_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/325313/u_melitopolskomu_rayoni_rashisti_promivayut_mizki_shkolyaram_za_dopomogoyu_muzeiv_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024]; *Bez pererv ta vychidnych — raszysty vyhadyly efektywnyj sposob dla szczo-dennoho promuwannia mizkiw ditiamu Melitopoli [foto]* (Без перерв та вихідних — рашисти вигадали ефективний спосіб для щоденного промивання мізків дітям у Мелітополі [фото]), [https://ria-m.tv/ua/news/337214/bez_pererv_ta_vihidnih_rashisti_vigadali_efektivniy_sposib_dlya_schodennogo_promivannya_mizkiw_dityam_u_melitopoli_\(foto\)](https://ria-m.tv/ua/news/337214/bez_pererv_ta_vihidnih_rashisti_vigadali_efektivniy_sposib_dlya_schodennogo_promivannya_mizkiw_dityam_u_melitopoli_(foto) [data odczytu: 03.03.2024].) [data odczytu: 03.03.2024].

³⁹ *Muzejni kolaboranty Berdianska — rieltor, wantazhnyk ta inszi* (Музейні колаборанти Бердянська — ріелтор, вантажник та інші), <https://www.brd24.com/news/muzejni-kolaboranti-berdyanska-rieltor-vantazhnik-ta-inshi.html> [data odczytu: 03.03.2024].

Ukrainie⁴⁰. Propaganda rosyjska związana z drugą wojną światową jest nierozłączna z ich agresją wojskową przeciwko Ukrainie. W Muzeum Historii Berdiańska Rosjanie zorganizowali wydarzenie upamiętniające dziennikarzy rosyjskich, którzy zginęli podczas wojny rosyjsko-ukraińskiej; wspominali także rewolucję październikową 1917 roku, w wyniku której bolszewicy przejęli władzę w Rosji⁴¹.

W listopadzie 2022 roku pojawiły się informacje, że Rosjanie obrabowali Tokmackie Miejskie Muzeum Krajoznawcze (Токмацький міський краєзнавчий музей). Wiadomo, że okupanci zniszczyli wszystkie eksponaty poświęcone Wielkiemu Głodowi lat 1932–1933, a także dotyczące pamięci Ukraińców, którzy zginęli w wojnie rosyjsko-ukraińskiej od 2014 roku⁴². W październiku 2023 roku rosyjska prasa okupacyjna opublikowała wiadomość o otwarciu w Tokmacku wystawy z okazji 100-lecia trójkołowego traktora Zaporozec (odniesienie do „wspólnej radzieckiej ojczyzny”)⁴³.

Należy zauważyć, że główną grupą docelową wszystkich propagandowych działań prowadzonych w muzeach przez rosyjskie administracje

⁴⁰ Prasa propagandowa okupantów: *Dajdżest. Ekspozycja SWOW muzieje Bierdianska, dostawka humanitarnoj pomoszczy w Pologi i wozłożenje cwiwotow gubernatorom na Piskariwskom kładbiszcze* (Дайджест. Экспозиция СВО в музее Бердянска, доставка гуманитарной помощи в Пологи и возложение цветов губернатором на Пискаревском кладбище), <https://zp-news.ru/society/2024/01/28/276777.html> [data odczytu: 03.03.2024]; *Berdianskyj Centr detskoho junoszeskoho tworczestwa sowmestno s muzeem «Podwyh» proweły dla swoich wospytannyykow akcyju pamiaty «Błokadnyj chłeb»* (Бердянский Центр детского юношеского творчества совместно с музеем «Подвиг» провели для своих воспитанников акцию памяти «Блокадный хлеб»), <https://zp-news.ru/culture/2024/01/22/274193.html> [data odczytu: 03.03.2024].

⁴¹ Prasa propagandowa okupantów: *W muzieje istorii g. Bierdianska w pierwyje otmietili Dien' pamiaty żurnalistow pogibszych pri ispołnienii swogo professionalnogo i czełowieczeskogo dołga* (В музее истории г. Бердянска впервые отметили День памяти журналистов погибших при исполнении своего профессионального и человеческого долга), <https://zp-news.ru/culture/2023/12/17/258479.html> [data odczytu: 03.03.2024]; *W ramkach mieroprijatij, poswiaszczennych 106-j godowszczinie Wielikoj Oktiabr'skoj socyalistycznej riewolucyi, sotrudniki muzieja istorii g. Bierdianska na bazie Doma kultury «Majak» prowieli tiematiczeskoje mieroprijatije* (В рамках мероприятий, посвященных 106-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции, сотрудники музея истории г. Бердянска на базе Дома культуры «Маяк» провели тематическое мероприятие), <https://zp-news.ru/culture/2023/11/12/240735.html> [data odczytu: 03.03.2024].

⁴² *Okupanty pohrabuwały muzeju Zaporizkij obłasti pid przykryttiam “boroťby z nacyzmoz” [foto]* (Окупанты пограбывали музей у Запорожской области под прикрытием “боротби з нацизмом” [фото]), [https://riam.tv/ua/news/303165/okupanti_pograbuvali_muzeu_u_zaporizkiy_oblasti_pid_prikrittyam_borotbi_z_natsizmom_\(foto\).html](https://riam.tv/ua/news/303165/okupanti_pograbuvali_muzeu_u_zaporizkiy_oblasti_pid_prikrittyam_borotbi_z_natsizmom_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].

⁴³ Prasa propagandowa okupantów: *W Zaporozskoj obla sty okryły wystawku k 100-letyju perwoho oteczestwennoho trechkolesnogo traktora «Zaporozec»* (В Запорожской области открыли выставку к 100-летию первого отечественного трехколесного трактора «Запорожец»), <https://zp-news.ru/culture/2023/10/21/229208.html> [data odczytu: 03.03.2024].

wojskowo-cywilne są dzieci i młodzież, czyli ci, którzy dopiero zdobywają wykształcenie, kształtują swoje myślenie, tożsamość i światopogląd. Muzealna propaganda odbywa się w warunkach fizycznej i informacyjnej izolacji ludności okupowanych terytoriów.

Przygotowując artykuł, byłam zmuszona korzystać ze źródeł informacyjnych państwa-terrorysty i agresora wojennego — Rosji. Już po pół godzinie czytania tych materiałów odczuwałam wewnętrzny sprzeciw wobec zawartej tam manipulacji informacyjnej. Najbardziej cyniczne jest jednak, że to jawne kłamstwo narzuca się Ukraińcom na ich własnych ziemiach, teraz tylko okupowanych przez agresora. Ekspozycje muzealne stworzone przez okupantów przedstawiają naszym współobywatelom „świat odwrócony”, w którym gloryfikowane są postaci rosyjskich żołnierzy — zabójców narodu ukraińskiego oraz sama wojna Rosji przeciwko Ukrainie. Mam wrażenie, że Joseph Goebbels biłby brawo na stojąco, podziwiając rozmach rosyjskiej maszyny propagandowej.

Podsumowanie

Rosyjska agresja militarna skutkuje znacznymi stratami w zbiorach muzealnych obwodu zaporoskiego. Pierwszym ich przejawem jest kradzież kolekcji muzealnych. Wśród nich kradzież najcenniejszych eksponatów w muzeach krajoznawczych Melitopola, Połohach oraz w Narodowym Rezerwacie Historyczno-Archeologicznym „Kamjana Mohyła” w miejscowości Myrne koło Melitopola. Są również pojedyncze doniesienia o kradzieżach w Muzeum Sztuki w Berdiańsku oraz Muzeum-Rezerwacie Historyczno-Archeologicznym w Wasylówce „Sadyba Popowa”.

Doświadczenie z wyzwalań terenów Ukrainy zajętych przez Rosjan pokazuje, że największe rabunki odbywają się w trakcie wycofywania się wojsk z okupowanych terenów. W związku z tym można spodziewać się kradzieży kolekcji muzealnych podczas przygotowań Rosjan do opuszczania ziem obwodu zaporoskiego i południowej Ukrainy. Dlatego ocena rozmiaru strat muzeów będzie możliwa dopiero po wyzwoleniu.

Fakty niszczenia budynków muzeów w wyniku rosyjskich ostrzałów zostały odnotowane w Wasylówce, Orichowie i Hulajpolu. Mimo trwającej wojny trzeba mieć nadzieję, że lista ta się nie powiększy.

Nie można lekceważyć strat poniesionych w ukraińskich zbiorach muzealnych w wyniku zniszczenia Kachowskiej Elektrowni Wodnej. Znaczna liczba stanowisk archeologicznych, które znalazły się w strefie zalewowej

na okupowanych terenach. Zabytki z tych stanowisk już nigdy nie trafią do kolekcji muzealnych, ponieważ zostały bezpowrotnie zniszczone (rozmyte) i są obecnie narażone na grabież lub niszczenie przez czynniki naturalne. Co więcej, Rosjanie wykorzystują ukraińskie muzea na okupowanych terenach do prowadzenia wśród ludności własnej propagandy.

Wojenne doświadczenia ukraińskich muzeów dowodzą, że kultura również może być bronią. Celem tej broni w rękach wroga jest wymazanie pamięci, złamanie „kodu kulturowego”, zmiana tożsamości i świadomości. Dlatego działania Federacji Rosyjskiej mające na celu niszczenie ukraińskich muzeów, kradzież ich kolekcji oraz wykorzystywanie muzeów na okupowanych terenach do celów propagandowych są elementami genocydu narodu ukraińskiego.

Z języka ukraińskiego tłumaczyła Zoja Garkusha

Bibliografia

Козакова А., Тимофеев В.

2011: «К сокровищам на бывшей Воронцовской» (познавательная игра как интерактивная форма работы со школьниками). Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Вип. 10. С. 178–179.

Тимофеев В.М., Клочко Р.В.

2012: Дем'ян Якович Сердюков: народний вчитель, дослідник, музейний діяч (до 150-річчя з дня народження). Музейний вісник. № 12. С. 172–179.

Strony internetowe

Артефакты Каменной Могилы – на выставке в Херсонесе. Московский комсомолец. Крым. 29.09.2023, <https://crimea.mk.ru/social/2023/09/29/artefakty-kamennoy-mogily-na-vystavke-v-khersonese.html> [Дата доступу: 28.02.2024].

Без перерв та вихідних — рашисти вигадали ефективний спосіб для щоденного промивання мізків дітям у Мелітополі (фото). Ріа Південь. 08.12.2023, [https://ria-m.tv/ua/news/337214/bez_pererv_ta_vihidnih_rashisti_vigadali_efektivniy_sposib_dlya_schodennogo_promivannya_mizkiv_dityam_u_melitopoli_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/337214/bez_pererv_ta_vihidnih_rashisti_vigadali_efektivniy_sposib_dlya_schodennogo_promivannya_mizkiv_dityam_u_melitopoli_(foto).html). [Дата доступу: 03.03.2024].

Бердянські колаборанти відкрили виставку з картинами, які вони же і викрали (фото). Ріа Південь. 08.04.2023, [https://ria-m.tv/ua/news/316386/berdyanski-kolaboranti_vidkrili_vistavku_z_kartinami_yaki_voni_je_i_vikrali_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/316386/berdyanski-kolaboranti_vidkrili_vistavku_z_kartinami_yaki_voni_je_i_vikrali_(foto).html). [Дата доступу: 03.03.2024].

Бердянський Центр дитячого юнацького творчествa совместно с музеем «Подвиг» провели для своих воспитанников акцию памяти «Блокадный хлеб». ZOV. Запорожье 22.01.2024, <https://zp-news.ru/culture/2024/01/22/274193.html>. [Дата доступу: 03.03.2024].

- В Запорожской области открыли выставку к 100-летию первого отечественного трехколесного трактора. «Запорожец». ZOV. Запорожье 21.10.2023, <https://zp-news.ru/culture/2023/10/21/229208.html>. [Дата доступа: 03.03.2024].
- В музее истории г. Бердянска в первые отметили День памяти журналистов погибших при исполнении своего профессионального и человеческого долга. «Запорожец» ZOV. Запорожье 17.12.2023, <https://zp-news.ru/culture/2023/12/17/258479.html>. [Дата доступа: 03.03.2024].
- В мультимедийном парке «Россия — Моя история» в г. Мелитополь открыта выставка художников Республики Крым и г. Севастополь «Вместе». «Запорожец» ZOV. Запорожье 21.02.2024, <https://zp-news.ru/culture/2024/02/21/288012.html>. [Дата доступа: 03.03.2024].
- В рамках мероприятий, посвященных 106-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции, сотрудники музея истории г. Бердянска на базе Дома культуры «Маяк» провели тематическое мероприятие. «Запорожец» ZOV. Запорожье 12.11.2023, <https://zp-news.ru/culture/2023/11/12/240735.html>. [Дата доступа: 03.03.2024].
- В Севастополе выставили экспонаты, вывезенные из музея на оккупированной территории Запорожской области. Крым. Реалии. 24.05.2023, <https://ru.krymr.com/a/news-vystavka-sevastopol-zaporozhie-krym/32425372.html>. [Дата доступа: 28.02.2024].
- В Херсонесе можно увидеть древние «письмена» из Каменной Могилы. Газета «Культура». 25.11.2023, <https://portal-kultura.ru/articles/news/356133-v-khersonese-mozhno-uvidet-drevnie-pismena-iz-kamennoy-mogily/>. [Дата доступа: 28.02.2024].
- Виставка артефактів, які знайдені на острові Хортиця після підриву Каховської ГЕС. Острів Хортиця. 26.10.2023, <https://ostriv.org/vystavka-artefaktiv-iaki-znaideni-na-ostrovi-khortytsia-pislia-pidryvu-kakhovskoi-hes/>. [Дата доступа: 03.03.2024].
- Відкриття оновленої виставки артефактів. Острів Хортиця. 09.02.2024, <https://ostriv.org/vidkryttia-onovlenoi-vystavky-artefaktiv/>. [Дата доступа: 03.03.2024].
- Вкрали навіть унітаз: війська РФ обстріляли та пограбували музей “Садіба Попова” під Запоріжжям. Фокус. 14.03.2022, <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/509213-ukrali-dazhe-unitaz-voyska-rf-obstrelyali-i-razgrabili-muzej-usadba-porova-pod-zaporozhem>. [Дата доступа: 01.03.2024].
- Вражающий Пологівський районний краєзнавчий музей. Пологівська міська рада, <https://mradapology.dosvit.org.ua/static-pages/polgivski-raonni-kraeznavchi-muzej>. [Дата доступа: 01.03.2024].
- Выставка артефактов из запорожского музея-заповедника “Каменная Могила” открылась в Севастополе. «Запорожец» ZOV. Запорожье 23.05.2023, <https://zp-news.ru/society/2023/05/23/135445.html>. [Дата доступа: 28.02.2024].
- Гав'як В. З Бердянська окупанти вивозять музейні експонати — заступник голови райради. Суспільне. Новини. 23.05.2023, <https://suspilne.media/484870->

- z-berdanska-okupanti-vivozat-muzejni-eksponati-zastupnik-golovi-rajradi/. [Дата доступу: 01.03.2024].
- Гогой І. Ворог скинув авіабомби на Оріхів: як виживає місто. Подробиці. 22.02.2024, <https://podrobnosti.ua/2490813-vorog-skinuv-avabombi-na-orhv-jak-vizhiva-msto.html>. [Дата доступу: 02.03.2024].
- Горлач П. Росіяни вивезли унікальні артефакти з «Херсонесу Таврійського». Суспільне. Культура. 24 травня 2023, <https://suspilne.media/culture/485932-rosiani-vivezli-unikalni-artefakti-z-hersonesu-tavrijskogo/>. [Дата доступу: 28.02.2024].
- Губіна А., Галунова К. *“Зраний, пошкоджений, але поки що стоїть”*: який має вигляд краєзнавчий музей у прифронтовому Оріхові на Запоріжжі. Суспільне. Новини. 02.03.2024, <https://suspilne.media/696968-zranenij-poskodzenij-ale-poki-so-stoit-akij-mae-viglad-kraeznavcij-muzej-u-prifrontovomu-orihovi-na-zaporizzi/>. [Дата доступу: 03.03.2024].
- Гуляйпільські старожитності. Спільнота у Facebook, <https://www.facebook.com/gulaiypolehistory/posts/pfbid0329cE15tME5iiPG745VgyUoVWRB14LwP4HjWvrEuK3sYn7hvJ81oo28p9FWoVtGJ9l>. [Дата доступу: 08.03.2024].
- Дайджест. Экспозиция СВО в музее Бердянска, доставка гуманитарной помощи в Пологи и возложение цветов губернатором на Пискаревском кладбище. «Запорожец» ZOV. Запорожье 28.01.2024, <https://zp-news.ru/society/2024/01/28/276777.html>. [Дата доступу: 03.03.2024].
- Зенюк О. Росіяни пошкодили 100-річну будівлю краєзнавчого музею Гуляйполя: що про неї відомо та куди поділись експонати. 061.Сайт міста Запоріжжя. 01.08.2023, <https://www.061.ua/news/3635719/rosiani-poskodili-100-ricnu-budivlu-kraeznavcogo-muzeu-gulajpola-so-pro-nei-vidomo-ta-kudi-podilis-eksponati>. [Дата доступу: 03.03.2024].
- Изучать историю нескучно можно в учреждениях культуры Запорожской области. «Запорожец» ZOV. Запорожье 18.12.2023, <https://zp-news.ru/culture/2023/12/18/258659.html>. [Дата доступу: 03.03.2024].
- Колаборанти видали росіянам колекцію скіфського золота. MLTPL.City. 28.04.2022, <https://mltpl.city/articles/209123/kolaboranti-vidali-rosiyanam-kolekciyu-skifskogo-zolota>. [Дата доступу: 28.02.2024].
- Меня посадили в авто, надели на голову черный мешок — Лейла Ибрагимова о своем задержании. Крымскотатарский ресурсный центр. 06.05.2022, <https://ctrcenter.org/ru/7676-menya-posadili-v-avto-nadeli-na-golovu-chnyj-meshok-lejla-ibragimova-o-svoem-zaderzhanii>. [Дата доступу: 28.02.2024].
- Мероприятие для школьников «Сто дат российской идентичности» провели в Мелитополе. ZOV. Запорожье 28.12.2023, <https://zp-news.ru/culture/2023/12/28/263959.html>. [Дата доступу: 03.03.2024].
- Музей «Каменная Могила» передадут «Херсонесу Таврическому» во втором полугодии 2023 года. ТАСС. 24.01.2023, <https://tass.ru/kultura/16872297>. [Дата доступу: 28.02.2024].

- Музейні колаборанти Бердянська - ріелтор, вантажник та інші. Бердянськ24. 18.07.2023, <https://www.brd24.com/news/muzeyni-kolaboranti-berdyanska-rieltor-vantazhnik-ta-inshi.html>. [Дата доступу: 03.03.2024].
- Музейний фонд України, https://uk.wikipedia.org/wiki/Музейний_фонд_України [data odczytu: 24.06.2024].
- Окупанти назбирали тухлих артефактів, і показали в Мелітопольському музеї, з ким воюють. Ріа Південь. 09.10.2023, https://ria-m.tv/ua/news/331948/okupanti_nazbirali_tuhlih_artefaktiv_i_pokazali_v_melitopolskomu_muzei_z_kim_voyuyut.html. [Дата доступу: 03.03.2024].
- Окупанти пограбували музей у Запорізькій області під прикриттям “боротьби з нацизмом” (фото). Ріа Південь. 07.11.2022, [https://ria-m.tv/ua/news/303165/okupanti_pograbuvali_muzeu_u_zaporizkiy_oblasti_pid_prikrittyam_borotbi_z_natsizmom_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/303165/okupanti_pograbuvali_muzeu_u_zaporizkiy_oblasti_pid_prikrittyam_borotbi_z_natsizmom_(foto).html). [Дата доступу: 03.03.2024].
- Олійник С. Російські військові періодично шукають в Садібі Попова золото, партизанів і ЗСУ — ексклюзивне інтерв'ю. ZPRZ. City. 15.07.2023, <https://zprz.city/news/view/rosijski-vijskovi-periodichno-shukayut-v-sadibi-popova-zoloto-partizaniv-i-zsueksklyuzivne-intervyu>. [Дата доступу: 01.03.2024].
- Оріхівський краєзнавчий та порятунку його фондів. МТМ. Муніципальний канал м. Запоріжжя. 02.02.2024, <https://tvmtm.online/orihivskiy-kraeyznavchij-ta-poryatunok-jogo-fondiv/>. [Дата доступу: 01.03.2024].
- Оріхівський районний краєзнавчий музей. Музеї Запоріжжя, <https://zp-museums.jimdofree.com/%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%97-%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96/%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD/>. [Дата доступу: 02.03.2024].
- «Повзли навколішки і закопували скіфське золото», — інтерв'ю з директоркою Мелітопольського музею. MLTPL. City. 06.05.2022, <https://mltpl.city/articles/210810/povzli-na-kolinah-i-zakopuvali-skifske-zoloto-intervyu-z-direktorkoyu-melitopolskogo-muzeu>. [Дата доступу: 28.02.2024].
- Пологівський посох. Археологічний експонат Пологівського краєзнавчого музею. Культурна спадщина. Кримський інститут стратегічних досліджень, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=3179582728387429674. [Дата доступу: 01.03.2024].
- Похищенное скифское золото вернули в музей Мелитополя. Московский комсомолец. 29.04.2022, <https://www.mk.ru/culture/2022/04/29/pokhishhennoe-skifskoe-zoloto-vernuli-v-muzey-melitopolya.html>. [Дата доступу: 28.02.2024].
- “Природний крок”: в РФ пояснили, навіщо вкрали експонати з музеїв у Херсоні та області. Ріа Південь. 21.11.2022, https://ria-m.tv/ua/news/304410/prirodniy_krok_v_rf_poyasnili_navischo_vkrali_eksponati_z_muzeiv_u_hersoni_ta_oblasti.htm [Дата доступу: 03.03.2024].
- Про музей. Гуляйпільський краєзнавчий музей – https://gulyaypolemuseu.at.ua/index/pro_muzej/0-8. [Дата доступу: 03.03.2024].

- Про музей. Мелітопольський міський краєзнавчий музей – <http://melitopol-museum.zp.ua/pro-muzeu>. [Дата доступу: 28.02.2024].
- Путин лично решил забрать музей Каменная Могила под Мелитополем в собственность россии. Ріа Південь. 05.11.2022, https://ria-m.tv/news/303013/putin_lichno_reshil_zabrat_muzei_kamennaya_mogila_pod_melitopolem_v_sobstvennost_rossii.html. [Дата доступу: 03.03.2024].
- Савченко М. Як виглядає Гуляйполе у лютому 2024. Фоторепортаж. Відбудова. Запоріжжя. 21.02.2024, <https://vidbudova.zp.ua/yak-vyglyadaye-gulyajpole-u-lyutomu-2024-fotoreportazh/>. [Дата доступу: 03.03.2024].
- У Гуляйполі відкриють меморіальну садибу-музей «Хата Махнів». Укрінформ. 16.07.2019, <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2741602-u-gulajpoli-vidkriut-memorialnu-muzejsadibu-hata-mahniv.html>. [Дата доступу: 03.03.2024].
- У Гуляйполі орки обстріляли музей-садибу родини Махно (фото). Ріа. Південь. 13.10.2023–[https://ria-m.tv/ua/news/332480/u_gulyaypoli_orki_obstrilyali_muzei_sadibu_rodini_mahno_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/332480/u_gulyaypoli_orki_obstrilyali_muzei_sadibu_rodini_mahno_(foto).html). [Дата доступу: 03.03.2024].
- У Мелітополі окупанти встановили в музеї експонат “Укра” і показують його школярам (фото). Ріа Південь. 08.09.2023, [https://ria-m.tv/ua/news/329479/u_melitopoli_okupanti_vstanovili_v_muzei_eksponat_ukra_i_pokazuyut_yogo_shkolyaram_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/329479/u_melitopoli_okupanti_vstanovili_v_muzei_eksponat_ukra_i_pokazuyut_yogo_shkolyaram_(foto).html). [Дата доступу: 03.03.2024].
- У Мелітополі окупанти відкрили обіцяний пропагандистський “зомбіленд” (фото, відео). Ріа Південь. 24.09.2023, [https://ria-m.tv/ua/news/330798/u_melitopoli_okupanti_vidkrili_obitsyaniy_propagandistskiy_zombilend_\(foto_video\).html](https://ria-m.tv/ua/news/330798/u_melitopoli_okupanti_vidkrili_obitsyaniy_propagandistskiy_zombilend_(foto_video).html). [Дата доступу: 03.03.2024].
- У Мелітополі рашисти взялися виправляти шкільні музеї (фото). Ріа Південь. 09.07.2023, [https://ria-m.tv/ua/news/324167/u_melitopoli_rashisti_vzyalisya_vipravlyati_shkilni_muzei_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/324167/u_melitopoli_rashisti_vzyalisya_vipravlyati_shkilni_muzei_(foto).html). [Дата доступу: 03.03.2024].
- У Мелітопольському районі рашисти промивають мізки школярам за допомогою музеїв (фото). Ріа Південь. 21.07.2023, [https://ria-m.tv/ua/news/325313/u_melitopolskomu_rayoni_rashisti_promivayut_mizki_shkolyaram_za_dopomogoyu_muzeiv_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/325313/u_melitopolskomu_rayoni_rashisti_promivayut_mizki_shkolyaram_za_dopomogoyu_muzeiv_(foto).html). [Дата доступу: 03.03.2024].
- Школьники посетили музей на кануне дня города. ZOV. Запорожье 16.09.2023, <https://zp-news.ru/society/2023/09/16/209230.html>. [Дата доступу: 28.02.2024].
- Який стан краєзнавчого музею у прифронтовому Оріхові внаслідок обстрілів армії РФ. Суспільне Запоріжжя. 03.04.2024, <https://www.youtube.com/watch?v=5WdjEPAM60>. [Дата доступу: 08.03.2024].

Inne

- Паспорт об'єкта культурної спадщини «Палацовий комплекс «Замок Попова»», 2019. 84 с. / Уклад. О.В. Дровосекова, В.М. Філас. Архів КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР
- Паспорт об'єкта культурної спадщини «Культовий комплекс «Кам'яна Могила», охоронний номер 080011-Н / Укладач Джос В.С., 25.11.2016. Архів КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР.

- Чурина фондовий № 462 археологічний експонат національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Культурна спадщина. Кримський інститут стратегічних досліджень, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=55539c7a13c17a04f47b586810dd562f. [Дата доступу: 01.03.2024].
- Чурина фондовий № 2805. Культурна спадщина. Кримський інститут стратегічних досліджень, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=44be07fb4d5c1a483803b1155d7d3c3. [Дата доступу: 01.03.2024].
- Чурина фондовий № 3852. Культурна спадщина. Кримський інститут стратегічних досліджень, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=391af2a461a877feb58148b5214fe3b3. [Дата доступу: 01.03.2024].
- Чурина фондовий № 3857. Культурна спадщина. Кримський інститут стратегічних досліджень, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=8861c2cb804d5fb2503aef7eda66ecb. [Дата доступу: 01.03.2024].
- Чурина фондовий № 4699 археологічний експонат національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила». Культурна спадщина. Кримський інститут стратегічних досліджень, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=3f62b3b210fb9e9f72f8596c12bbdc30. [Дата доступу: 01.03.2024].

Bibliografia (Transliteracja)

- Kozakowa A., Timofiejew W., «K sokrowiszczam na bywszej Woroncowskoj» (*poznawatielnaja igra kakintieraktiwnaja forma raboty so szkolnikami*), Wisnik Odies'kogo istoriko-krajeznawczogomuzieju. Wip. 10. 2011. С. 178–179.
- Tymofiejew W.M., Kłoczkor W., *Demjan Jakowycz Serdiukow: narodnyj wczytel, doslidnyk, muzejnyj dijacz. (do 150-riczczia z dnia narodzennia)*. Muzejnyj wisnyk. 2012. № 12. С. 172–179.

Strony internetowe (Transliteracja)

- Artefakty Kamiennoj Mogily — na wystawkie w Chiersoniesie*, <https://crimea.mk.ru/social/2023/09/29/artefakty-kamennoy-mogily-na-vystavke-v-khersonese.html> [data odczytu: 28.02.2024].
- Artefakty wozrastom 20 tysiaczeletij predstavili w «Chiersoniesie Tawriczeskom»* <https://www.youtube.com/watch?v=Zl7ZNkxCYCE> <https://www.youtube.com/watch?v=Zl7ZNkxCYCE> [data odczytu: 01.03.2024].
- Bez pererw ta vychidnych — raszysty wyhadaly efektywnyj sposob dla szczodennoho promywannia mizki w ditiamu Melitopoli [foto]*, [https://ria-m.tv/ua/news/337214/bez_pererv_ta_vihidnih_rashisti_vigadali_efektivnij_sposib_dlya_schodenno-go_promivannya_mizkiv_dityam_u_melitopoli_\(foto\)](https://ria-m.tv/ua/news/337214/bez_pererv_ta_vihidnih_rashisti_vigadali_efektivnij_sposib_dlya_schodenno-go_promivannya_mizkiv_dityam_u_melitopoli_(foto)) [data odczytu: 03.03.2024].
- Bierdians'ki kolaboranti widkrili wistawku z kartinami, jaki woni ze i wikrali [foto]*, [https://ria-m.tv/ua/news/316386/berdyanski_kolaboranti_vidkrili_vistavku_z_kartinami_yaki_voni_je_i_vikrali_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/316386/berdyanski_kolaboranti_vidkrili_vistavku_z_kartinami_yaki_voni_je_i_vikrali_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].
- Berdianskyj Centr detskoho junoszeskoho tworczestwa sowmestno s muzeem «Podwyh» proweły dla swoich wospytannykow akcyz upamiaty «Błokadnyj chłeb»*, <https://zp-news.ru/culture/2024/01/22/274193.html> [data odczytu: 03.03.2024].

- Dajdżest. Ekspozycja SWOW muzeum Bierdianska, dostawka humanitarnej pomocy w Połogi i wozłożenie cwieta gubienatorom na Piskariwskom kładbiszcze*, <https://zp-news.ru/society/2024/01/28/276777.html> [data odczytu: 03.03.2024].
- Gawljak W., *Z Berdianska okupanty wywoziat' muzejni eksponaty — zastupnyk hołowy raj rady*. Suspilne. Nowyny. 23.05.2023, <https://suspilne.media/484870-z-berdianska-okupanti-vivozat-muzejni-eksponati-zastupnik-golovi-rajradi/> [data odczytu: 01.03.2024].
- Gogoj I., *Woroh skynuw awiabomby na Orichiw: jak wyżywa misto*. Podrobocy, 2024, <https://podrobnosti.ua/2490813-vorog-skinuv-avabombi-na-orhv-jak-vizhiva-msto.html> [data odczytu: 02.03.2024].
- Gubina A, Gałunowa K, *“Zranenij, poszkodzenij, ale poki szczo stojt”: jakyj maje wyhlad krajeznawczyj muzej u pryfrontowomu Orichowi na Zaporizzi*, <https://suspilne.media/696968-zranenij-poskodzenij-ale-poki-so-stoit-akij-mae-viglad-kraeznavcij-muzej-u-prifrontovomu-orihovi-na-zaporizzi/> [data odczytu: 03.03.2024].
- Hulajpils kyj krajeznawczyj muzej, https://gulyaypolemuseu.at.ua/index/pro_muzej/0-8 [data odczytu: 03.03.2024].
- Hulajpils ki starożytnosti, <https://www.facebook.com/guliaypolehistory/posts/pfbid0329cE15tME5iiPG745VgyUoVWRB14LwP4HjWvrEuK3sYn7hvJ81oo28p9FWoVtGJ9l> [data odczytu: 08.03.2024].
- Izuczat' istoriju nieskuczno možno w uczrieźdienijach kultury Zaporozskoj oblasti*, <https://zp-news.ru/culture/2023/12/18/258659.html> [data odczytu: 03.03.2024].
- Jakyj stan krajeznawczoho muzeju u pryfrontowomu Orichowi wnaslidok obstriliw armiji RF*, <https://www.youtube.com/watch?v=5WdJJEPAM60> [data odczytu: 08.03.2024].
- Kołaboranty wydały rosijanam kolekcij uskifs koho zołota*, <https://mltpl.city/articles/209123/kolaboranti-vidali-rosiyanam-kolekciyu-skifskogo-zolota> [data odczytu: 28.02.2024].
- Menia posadyły w awto, nadeły nahołowu czarnej meszok — Łejła Ybrahymowa o swoim zaderżany*, <https://ctrcenter.org/ru/7676-menya-posadili-v-avto-nadeli-na-golovu-chernyj-meshok-lejla-ibragimova-o-svoem-zaderzhanii> [data odczytu: 28.02.2024].
- Mieroprijatije dla szkolnikow «Sto dat rossijskoj idientycznosti» powieli w Mielitopole*, <https://zp-news.ru/culture/2023/12/28/263959.html> [data odczytu: 03.03.2024].
- Muziej «Kamiennaja Mogiła» pieriedadut «Chiersoniesu Tawriczeskomu» wo wtorom poługodii 2023 goda*, <https://tass.ru/kultura/16872297> [data odczytu: 28.02.2024].
- Muzejny fond Ukraini*, https://uk.wikipedia.org/wiki/Музе́йний_фонд_України [data odczytu: 24.06.2024].
- Muzejni kołaboranty Berdianska — rieltor, wantażnyk ta inszi*, <https://www.brd24.com/news/muzejni-kolaboranti-berdyanska-rieltor-vantazhnik-ta-inshi.html> [data odczytu: 03.03.2024].
- Okupanty nazbyrały tuchłych artefaktiw, i pokazały w Melitopols'komu muzeji, z kym wojujut'*, https://ria-m.tv/ua/news/331948/okupanti_nazbirali_tuhlih_artefaktiv_i_pokazali_v_melitopolskomu_muzei_z_kim_voyuyut.html [data odczytu: 03.03.2024].

- Okupanty pohrabuwały muzeju Zaporiz'kij oblasti pidprykrytiam "borot'by z nacyzmom" [foto]*, [https://riam.tv/ua/news/303165/okupanti_pohrabuvali_muzeju_u_zaporiz'kiy_oblasti_pid_prikrittyam_borotbi_z_natsizmom_\(foto\).html](https://riam.tv/ua/news/303165/okupanti_pohrabuvali_muzeju_u_zaporiz'kiy_oblasti_pid_prikrittyam_borotbi_z_natsizmom_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].
- Orichiws'kyj krajeznawczyj ta poriatunok joho fondiw*, <https://tvmtm.online/orihivskyj-krajeznawchij-ta-poryatunok-jogo-fondiv/> [data odczytu: 01.03.2024].
- Orichiws'kyj rajonnyj krajeznawczyj muzej. Muzeji Zaporizz'ia*, <https://zp-museums.jimdo-free.com/%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D1%97-%D0%BE%D0%B1%D0%B%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96/%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%85%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE-%D0%BD/>; [data odczytu: 02.03.2024].
- Pochyszczennoe skyfskoe zołoto wernuły w muzej Melytopola, „Moskowskyj komsomołec” 29.04.2022*, <https://www.mk.ru/culture/2022/04/29/pokhishhennoe-skifskoe-zoloto-vernuli-v-muzej-melitopolya.html> [data odczytu: 28.02.2024].
- Połogiws'kij posoch. Archieologicznij eksponat Połogiws'kogo krajeznawczogo musieju*, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=3179582728387429674 [data odczytu: 01.03.2024].
- «Powjezły nawkoliszky i zakopuwały skifs'ke zołoto» — interwju z Dyrektorkoju melitopols'koho muzeju*, <https://mltpl.city/articles/210810/povzli-na-kolinah-i-zakopuvali-skifskoe-zoloto-intervyu-z-direktorkoyu-melitopolskogo-muzeju> [data odczytu: 28.02.2024].
- “Pryrodnyj krok”: w RF pojasnyły, nawiszczu wkrały eksponaty z muzeji wu Chersoni ta oblasti*, https://ria-m.tv/ua/news/304410/prirodnyj_krok_v_rf_poyasnili_navischo_vkrali_eksponaty_z_muzeiv_u_hersoni_ta_oblasti.htm [data odczytu: 03.03.2024].
- Putin liczno rieszył zabrat' muziej Kamiennaja Mogiła pod. Mielitopolem w sobstwiennost' Rossii*, https://ria-m.tv/news/303013/putin_lichno_reshil_zabrat_muzeju_kamiennaja_mogila_pod_melitopolem_v_sobstvennost_rossii.html [data odczytu: 03.03.2024].
- Sawczenko M., Jak wyhladaje Hulajpole u lutomu 2024. Fotoreportaż. Widbudowa. Zaporizz'ia*, <https://vidbudova.zp.ua/yak-vyglyadaye-gulyajpole-u-lyutomu-2024-fotoreportazh/> [data odczytu: 03.03.2024].
- Szkolniki posietili muziej na kanunie dnia goroda*, <https://zp-news.ru/society/2023/09/16/209230.html> [data odczytu: 28.02.2024].
- U Hulajpoli orky obstrilały muzej-sadybu rodyny Machno [foto]*, [https://ria-m.tv/ua/news/332480/u_gulyaypoli_orki_obstrilyali_muzeju_sadibu_rodini_machno_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/332480/u_gulyaypoli_orki_obstrilyali_muzeju_sadibu_rodini_machno_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].
- U Hulajpoli widkryjut' memorialnu sadybu-muzej «Chata Machniw»*, <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2741602-u-gulajpoli-vidkriut-memorialnu-muzejsadibuhata-mahniv.html> [data odczytu: 03.03.2024].
- U Melitopoli okupanty widkryły obicianyj propahandysts'kyj “zombilend” [foto, video]*, [https://ria-m.tv/ua/news/330798/u_melitopoli_okupanti_vidkrili_obitsyanyj_propagandistskiy_zombilend_\(foto_video\).html](https://ria-m.tv/ua/news/330798/u_melitopoli_okupanti_vidkrili_obitsyanyj_propagandistskiy_zombilend_(foto_video).html) [data odczytu: 03.03.2024].

- U Melitopoli okupanty wstanowały w muzeji eksponat "Ukra" i pokazujut' joho szkolaram [foto],* [https://ria-m.tv/ua/news/329479/u_melitopoli_okupanti_vstanovili_v_muzei_eksponat_ukra_i_pokazuyut_yogo_shkolyaram_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/329479/u_melitopoli_okupanti_vstanovili_v_muzei_eksponat_ukra_i_pokazuyut_yogo_shkolyaram_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].
- U Melitopoli rashysty wzialysia wypraw laty szkolni muzeji [foto],* [https://ria-m.tv/ua/news/324167/u_melitopoli_rashisti_vzylisya_vipravlyati_shkilni_muzei_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/324167/u_melitopoli_rashisti_vzylisya_vipravlyati_shkilni_muzei_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].
- U Melitopolskomu rajoni rashysty promyvajut' mizki szkolaram zadopomohoju muzejiw [foto],* [https://ria-m.tv/ua/news/325313/u_melitopolskomu_rayoni_rashisti_promivayut_mizki_shkolyaram_za_dopomogoyu_muzeiv_\(foto\).html](https://ria-m.tv/ua/news/325313/u_melitopolskomu_rayoni_rashisti_promivayut_mizki_shkolyaram_za_dopomogoyu_muzeiv_(foto).html) [data odczytu: 03.03.2024].
- W Chiersoniesie možno uvidiet' driewnije «pis'miena» iz Kamiennoj Mogiły,* <https://portal-kultura.ru/articles/news/356133-v-khersonese-mozhno-uidet-drevnie-pismena-iz-kamennoy-mogily/> [data odczytu: 28.02.2024].
- W multymedijnom parke «Rossyja-Moja istorija» wh. Melytopol okryta wystawka chudożnykow Respubłyky Krymy i g. Sewastopol «Wmeste»,* <https://zp-news.ru/culture/2024/02/21/288012.html> [data odczytu: 03.03.2024].
- W muzeje istorii g. Bierdianska w pierwyje otmietili Dien' pamiaty żurnalistow pogibszych pri ispołnienii swogo professionalnogo i czelowieczeskogo dołga,* <https://zp-news.ru/culture/2023/12/17/258479.html> [data odczytu: 03.03.2024].
- W ramach mieroprijatij, poswiaszczennych 106-j godowszczinie Wielikoj Oktiabr'skoj socyaliczeskoj riewolucyi, sotrudniki muzieja istorii g. Bierdianska na bazie Doma kultury «Majak» prowili tiematiczeskoje mieroprijatije,* <https://zp-news.ru/culture/2023/11/12/240735.html> [data odczytu: 03.03.2024].
- W Siewastopole wystawili eksponaty, wywieziennyje iz muzieja na okkupirowannoj tierritorii zaporozskoj oblatti,* <https://ru.krymr.com/a/news-vystavka-sevastopol-zaporozhie-krym/32425372.html> [data odczytu: 28.02.2024].
- W Zaporozskoj oblasti okryły wystawku 100-letyju perwoho oteczestwennoho trechkołesnoho traktora «Zaporozec»,* <https://zp-news.ru/culture/2023/10/21/229208.html> [data odczytu: 03.03.2024].
- Widkryttia onowlenoji wystawky artefaktiw. Ostriw Chortycia –*<https://ostriv.org/vidkryttia-onovlenoi-vystavky-artefaktiv/>; [data odczytu: 03.03.2024],
- Wkrali nawit' unitaz: wijs'ka RF obstrilali ta pograb uwali muziej «Sadiba Popowa» pid Zaporizżiam,* <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/509213-ukrali-dazhe-unitaz-voyska-rf-obstrelyali-i-razgrabili-muзей-usadba-popova-pod-zaporozhem> [data odczytu: 01.03.2024].
- Wrażajuczij Połogiws'kij rajonnij krajeznawczij muziej,* <https://mradapology.dosvit.org.ua/static-pages/polgivski-raonni-kraeznavchi-muzej> [data odczytu: 01.03.2024].
- Wystawka artiefaktow iz zaporozskogo muzieja-zapowiednika «Kamiennaja Mogiła» otkryłas' w Siewastopole,* <https://zp-news.ru/society/2023/05/23/135445.html> [data odczytu: 28.02.2024].

Wystawka artefaktów, jakie znaleziono na ostrowie Chortycia pisma podrywcy Kachowskiej HES, <https://ostriv.org/vystavka-artefaktiv-iaki-znaideni-na-ostrovi-khortytsia-pisla-pidryvu-kakhovskoi-hes/> [data odczytu: 03.03.2024].

Olijnik S.

2023: *Rosijscy wojskowi periodycznie szukają w Sadibi Popowa złoto, partyzantów i ZSU – ekskluzywne wywiad*, <https://zprz.city/news/view/rosijski-vijskovi-periodichno-shukayut-v-sadibi-popova-zoloto-partizaniv-i-zsueksklyuzivne-intervyu/>; [data odczytu: 01.03.2024].

Zeniuk O.

2023: *Rosjanie uszkodzili 100-letni budynek krajoznawczego muzeum Hulajpola: wszystko o tym wiadomo i gdzie zobaczyć eksponaty*, <https://www.061.ua/news/3635719/rosiani-poskodili-100-ricnu-budivlu-kraeznavcogo-muzeu-gulajpola-so-pro-ne-i-vidomo-ta-kudi-podilis-eksponati> [data odczytu: 03.03.2024].

Inne (Transliteracja)

Czuringa fondowie nr 2805, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=44be07fb4d5c1a483803b1155d7d3c38 [data odczytu: 01.03.2024].

Czuringa fondowie nr 3852, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=391af2a461a877feb58148b5214fe3b3 [data odczytu: 01.03.2024].

Czuringa fondowie nr 3857, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=8861c2cb804d5fbb2503aef7eda66ecb [data odczytu: 01.03.2024].

Czuringa fondowie nr 462 archiologicznej ekspozycji narodowego historyko-archiologicznego zapowiadnika «Kam'jana Mohyla», https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=55539c7a13c17a04f47b586810dd562f [data odczytu: 01.03.2024].

Czuringa fondowie nr 4699 archiologicznej ekspozycji narodowego historyko-archiologicznego zapowiadnika «Kam'jana Mohyla», https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=3f62b3b210fb9e9f72f8596c12bbdc30 [data odczytu: 01.03.2024].

Czuryńha fondowyj nr 3852, https://ciss.org.ua/ua/sk_page.html?object_code=391af2a461a877feb58148b5214fe3b3 [data odczytu: 01.03.2024].

<https://www.ushuaia.pl/transliterate/>

Oksana Varian

Losses of the museum fund of Ukraine in the Zaporizhzhia region during the two years of the Russian-Ukrainian war: a preliminary review

The article discusses the losses of the museum fund in the Zaporizhzhia region in Ukraine due to Russian-Ukrainian war from February 2022 to May 2024. It outlines the well-known facts about the theft of museum collections in the territories of the Zaporizhzhia region occupied by Russian armed forces, particularly from the collections of the Melitopol Museum of Local History and Polohy District Museum of Local History, the National Historical and Archaeological Reserve "Kamyana Mohyla" and the Vasylivka Historical and Architectural

Museum-Reserve “Popov Manor House”. Instances of the destruction of Ukrainian museums due to shelling by Russian military forces are listed.

The consequences of the technological disaster caused by the explosion of the Kakhovka hydroelectric power station (Kakhovka Dam) by Russian forces for Ukraine’s cultural heritage and museum collection have been already described. It must be emphasized that a significant number of archaeological sites that have ended up in the drainage area in the occupied territories will never be included in museum collections again – they are either washed away by water, are under the threat of looting, or could have been destroyed due to natural factors. There are many examples of how Russian occupation administration has used museums as instruments of Russian propaganda in the occupied territories of Ukraine. It is noted that museum propaganda in the territories of Ukraine occupied by Russia is aimed at destroying the national and civic identity of Ukrainian citizens and “re-educating” children and youth in accordance with the ideas of the so-called “Russian world”.

This propaganda occurs in the context of physical and informational isolation of the population under occupation.

In conclusion, it is stated that the actions of the Russian Federation regarding the destruction of Ukrainian museums, the theft of their collections, and the use of museums in the occupied territories for propaganda purposes are elements of genocide against the Ukrainian people.

Keywords: loss of the museum fund, cultural heritage, archaeological sites, Russian-Ukrainian war, Zaporizhzhia region

